

РОЗДІЛ III. ЖИТТЯ І ТВОРЧІСТЬ АНТОНІЯ МАЛЬЧЕВСЬКОГО

§ 1. СТОРІНКАМИ «МАЛЬЧЕВСЬКАНИ»

Józef Ujejski. Antoni Malczewski. Poeta i poemat. Warszawa: Trzaska, Evert i Michalski, 1921. 488 s.

Marjan Dubiecki. Historia literatury polskiej na tle dziejów narodu śkřeślona. T.2. Warszawa, Nakład Maurycego Orgelbranda. 1888.

Michał Grabowski. Literatura i krytyka (1837–1849) Cz.I. Wilno : T. Glücksberg. 1837. 366 s

Piotr Chmielowski. Historia literatury polskiej / Piotr Chmielowski /Przedm. B. Chlebowski. – Warszawa: Druk. «Biblioteki dzieł wyborowych», 1899. – T.3. – 234 s.

Mikołaj Mazanowski. Charakterystyki literackie pisarzy polskich /M.Mazanowski. – Złoczow: Nakł. i druk. W. Zukerkandla, [1897]. – T. IV: Antoni Malczewski. – 72 s.

Mikołaj Mazanowski, Antoni Mazanowski. Podręcznik do dziejów literatury polskiej. Warszawa, Kraków, 1922.

Adam Kuliczkowski. Zarys dziejów literatury polskiej na podstawie badań najnowszych pracowników. Do użytku szkolnego i podręcznego. Lwów, Nakładem Seyfartha i Czajkowskiego. 1880

БІОГРАФІЯ АНТОНІЯ МАЛЬЧЕВСЬКОГО

Антоній Мальчевський народився у Варшаві в 1793 р. Початкову освіту отримав у батьківському домі в Дубні, в маєтку сім'ї Мальчевських. У домі його батька, генерала польського війська, були панські звичаї, дітей виховували чужоземці, а тому не дивно, що Антоній в юності краще володів французькою мовою, ніж рідною. Після смерті матері його віддали на навчання до Крем'янця. Він відзначався здібностями й працьовитістю, будучи при цьому дуже пристойним і цікавим у спілкуванні. По-особливому ставився до нього відомий засновник крем'янецької школи Тадеуш Чацький. Після закінчення ліцею Антоній вирішив піти до

війська. Це було в 1811 році, тобто в часи найгучнішої слави Наполеона і найбільш пробуджених надій у країні. Мальчевський поїхав до Варшави і в ранзі підпоручника вступив до корпусу інженерів князівства. Авантюра, закінчена дуеллю, поранення в ногу й тривале лікування від того болісного випадку не дозволили йому взяти участь у битві так скоро, як він того прагнув. Тільки у 1813 р., скерований до Модліна, він витримав облогу цієї фортеці, а після її капітуляції перейшов до лав війська новоствореного королівства. Але незабаром подав у відставку і виїхав за кордон. Він відвідав Німеччину, Францію, Англію. Був на вершині Монблан. Однак найдовше затримався в Італії. Тут він познайомився з найвідомішим у той час поетом, англійським лордом Байроном. Двосторонній вплив був значним. Мальчевський подав Байронові ідею для нової поеми з історії слов'янського світу, а сам під впливом пророка з Альбіону відчув у собі поетичне натхнення. Він повернувся з подорожі, значно зменшивши отриманий після батька спадок. Щоб урятувати рештки, займався орендою. Злощасні стосунки, в які він з власної волі вплутався, вигнали його назад до Варшави й примусили шукати засобів виживання у поетичній праці. Це було у 1824 році. Після кількомісячної роботи закінчив поему і видав її за свій кошт під заголовком «Марія. Українська повість» (Варшава, 1825). Але критика сприйняла твір холодно й не зрозуміла його достоїнств – автор не мав навіть засобів на оплату вартості друкування. 2 травня 1826 р. Мальчевський помер у своєму помешканні на вул. Електоральній, 3, але його лебедина пісня не лягла із ним в могилу.

Зміст «Марії» базується на реальних подіях. Магнат Воєвода, син якого Вацлав (Щенсн Потоцький) одружився проти волі батька, наказує невістку Марію (Гертруду Коморовську) вбити в той час коли її чоловік і батько (Мечник) перебувають на війні. Воєвода (Потоцький), приспавши чуйність батька Марії за допомогою листа, написаного «солодкими словами» насилас на дім Мечника

переодягнувши банду підкуплених убивць, які під виглядом ворожок жидів, циган одурманюють службу, вбивають молоду Марію та зникають із місця злочину. Переможний Вацлав якого мучить дивне передчуття, випереджуючи тестя, поспішає до жінки, в'їжджає вночі на дитинець будинку, даремно стукає до дверей, нарешті заходить через відкрите вікно й знаходить на ліжку холодне, опухле тіло коханої. Таємниче хлоп'я, фантастична постать, невідомо – добрий чи злий дух Вацлава - шепоче йому на вухо відомості про винуватців смерті його дружини. Серце героя раптом переповнюється отрутою: він переживає всі муки пекла, зникає з прагненням крові й помсти, з думкою про батьковбивство у душі. Поему закінчує образ сивого Мечника, який спокійно, без сліз і нарікання, згасає на могилі доньки.

ХАРАКТЕРИСТИКА ТВОРУ.

Головним завданням автора було ймовірно завдання психологічне. Він хотів показати розвиток пристрастей, псування й зараження шляхетної душі, що гинула в металевих, фатальних обіймах нещастя. Подібно де Байрона, він є переважно ліриком, а українська повість можна сказати, є карткою, видертою з його автобіографії, ілюстрацією того, що він сам вистраждав, власну особу він завжди виводить на сцену то в постаті Вацлава, що довіряє людям, то в ролі таємничого ангела чи шайтана-нареченого, пригніченого сумом, або в чудовому образі блідої й чистої як голубка Марії: «Ані сльози, ані жалю в її затьмареному погляді».

«О ні, минулих турбот вже не палають там війни,
Тільки зниклої надії могила спокійна»...

Wt. Spasowicz

Більша частина поеми була написана під впливом справжнього натхнення. Мова Мальчевського заплутана, в цьому випадку скидає усі пута, стає тужливою, струменистою, вміло змальовуючи національні типи, поет створив собі в пам'яті суспільства великопомне ім'я національного поета.

Marjan Dubiecki⁴

Якби ми мали тільки «Марію» й «Гражину», то вже би мали б оригінальну літературу.

Mich. Grabowski⁵

У той час, коли всі говорили про національність у поезії й обидві школи, класична й романтична, кололи собі тим очі, Мальчевський зробив те, чого вони обидві не зробили: епічно зобразив старосвітську національну звичаєвість. Він перший шати польського шляхтича - жупан, кунтуш, а також його зброю – корд, корабелу підніс до поетичних цінностей.

Michał Grabowski⁶

Врешті, окрему категорію новинок складають художні й музичні засоби викликання незнаного тоді естетичного чинника, а саме настрою. Важко сказати, чи і якою мірою свідомо Мальчевський ним оперував, але впевнено можна сказати, що саме настрої складає головну силу навіювання не тільки деяких окремих образів, але навіть і цілої поеми. Він заповнює своєю духовною музикою увесь пейзаж, а цей пейзаж у свою чергу «до цілості цієї сумної поеми так належить, якби дихав однією душею з людьми й передчував їх долі». І тут знову можна стверджувати, що таке наповнення природи людською душею й така гармонійність образів цієї природи з дією всієї поеми таким чином, щоб у загальному враженні творилася з нею нерозривна єдність – це одна із цілковитих новинок у нашій літературі, причому для «Марії» найбільш характерних. Що ж стосується засобів створення настрою, то навіть в рамках їх загального визначення можна сказати, що вони художні й музичні, а діапазон їх дуже багатий. Досить назвати тільки такі, які найбільш контрастують між собою, як з одного боку невідомий до

⁴ Marjan Dubiecki. Historia literatury polskiej na tle dziejów narodu śkřeślona. T.2. Warszawa, Nakład Maurycyego Orgelbranda. 1888. S.215-216

⁵ Цит. за Marian Dubiecki. S.214

⁶ Michał Grabowski Literatura i krytyka (1837–1849) Cz.I.Wilno : T. Glücksberg. 1837. 366 s.

цього часу в такій мірі реалізм образу померлої, а з другого - ще менше відомий майже модерністський символізм в образах із загадковим хлоп'ям. Але, незважаючи на контраст засобів, викликані ними настрої не суперечать один одному, а навпаки, зливаються у чудову єдність із загальним настроєм поеми. Поєднує їх якась спільна нота, та нота, яка складає одночасно головну таємницю окремоті стилю і яка є випромінюванням найбільш внутрішньої індивідуальності Мальчевського, музичним проявом його найбільш особистого ставлення до світу й людей. Сумна повість про «молоду, прекрасну Марію», «прекрасного й страшного» Вацлава й про «старого, сивого пана Мечника» перетворює цю ноту на «власну пісню» серця поета.

І ця «мелодійна та меланхолійна пісня, ця пісня така мила — й така жорстока, і така ангельська, хоча така людськи сумна...», ця пісня є єдиною в своєму роді.

Jozef Ujejski.

Доля розпорядилася так, що Антоній Мальчевський залишився в історії нашої поезії як автор *unius libri, a raczej libelli*. Але його геній зробив так, що ця одна маленька книжечка значить в цій історії більше, ніж багата творчість багатьох інших. Не кажучи про «Марію» як про один із тих шедеврів, перед якими Час і Простір розсипаються, а кажучи виключно тільки про її роль у часі й просторі, тобто про те, якою точкою вона є у розвитку польської поезії, ми мусимо ствердити, що вона складає одну із тих точок, від яких звичайно починаються нові шляхи прагнень, з яких, як правило, виростають стимули нових починань.

Це «як правило» треба вставити тут тому, що саме цього разу так не було. Справді розвивалося далі багато з того, що в «Марії» перший раз зазеленіло або вперше розквітло, але розвивалося незалежно від неї, в зв'язку тільки із тією самою атмосферою європейської літератури взагалі. Те, що деякі з найбільш плідних жанрових пилків, що кружляли в атмосфері, у польському кліматі вперше прийнялися в тому творчому лоні, яке видало «Марію», і що

ця поема перша показала, скільки краси вони здатні створити — в Польщі усвідомили тільки тоді, коли вже і в інших польських вазонах це ж насіння проросло. Але те, цвіт якого у «Марії» був на той час у повні кольорів і запаху єдиним, те, видимо, трудно було до цієї сили розквіту довести, хоча вже вміли ним захоплюватися, бо секрету його вирощування у себе довго ще ніхто інший не міг розкрити. Коли ж нарешті нові селекціонери й це мистецтво врешті розповсюдили, то знову про того, що перший ним володів Мальчевський, не пам'ятали вже ані вони самі, ані їх читачі. «Геній промайнув як тінь сієń» – говорить Мохнацький і повторює за ним більше ніж через 20 років Крячко. Але оскільки Мальчевський на напрямки розвитку польської поезії не вплинув, оскільки тільки після незалежного від нього сформування тих напрямків тут і там при нагоді його наслідували, то вже сам факт, що його твір був першим проявом не одного з них у Польщі, залишається дійсним фактом історії польської літератури і для автора «Марії» дуже почесним. Не «від нього» були всі інші, більші й менші романтичні поети, а від Міцкевича. Але саме він один із поетів-романтиків «від Міцкевича» не був. Був сам із себе і частково також з тих іноземних, з яких частково був сам Міцкевич. «Марія» і без «Балад», без «Дідів» і без «Гражини» навіть була б тим, чим є. І якби Міцкевича випадково не було, то початок романтизму в нашій літературі ми датували би від «Марії». На превелике щастя так не є, бо якби Міцкевич і пізніше не з'явився, ми б не мали такого продовження – але сам початок був би такий же чудовий як і Міцкевича. Не будучи початком польського романтизму взагалі, «Марія» є хронологічним початком певних проявів і таких цінностей, яких перші два томи поезії Міцкевича ще не принесли. А деякі з тих проявів і цінностей навіть залишаться з Мальчевським як його виключна власність, і становитимуть особливість його літературної постаті назавжди. І не тільки в натовпі не загубиться ця постать, але й серед найбільших. Коли сьогодні цю велику кількість польських поетів-

романтиків охопити очима пам'яті й уяви, то постать Антонія Мальчевського буде серед тих, на яких очі мусять затриматися найдовше. І чари, якими їх та постать прикує, будуть якимись особливими. «Блідий – як вогник свічки, що на обличчі відбивається, сумний – як спів померлих, що там розлягається» – стоїть у польській літературі автор «Марії» самотньо, як тоді, коли її створював, відокремлено від інших – гордо й одночасно пригнічено. Стоїть із меланхолійною зіркою Елої над чолом і глибокою задумою в своїх затуманених синіх очах.

Jozef Ujejski.

ПОСТАТІ В ПОЕМІ.

1. Вацлав.

«Умів битися в бою, – кохати – бути вірним – приємним»... ці слова є достатніми для передачі характеру Вацлава, принаймні тих його сторін, які в дії поеми насправді проявляються. Крім них, можна виявити також такі риси, як велика ніжність почуттів до Марії, надзвичайно субтельна вразливість, яка спричиняє те, що кожен відтінок почуттів обожнюваної дружини негайно знаходить в його душі свій рефлекс, що єднання психічного стану з тим, що переживає вона, доходить аж до телепатії, все це однак в понятті Мальчевського міститься вже в тому, що Вацлав «умів кохати».

Józef Ujejski.

Тільки «в серці» Марії почав Вацлав «крізь мокрі зіниці, – життя, – чуття – Ангелів читати таємниці», тільки «її світло» почало «в проблиску його мислі чудову дорогу до раю прокладати». І що для нього є найбільш характерним це те, що той розбуджений в ньому раптово коханням ідеалізм є в його душі володінням предметом того кохання як найбільш точно обумовленим. Від моменту, коли його розлучено з Марією, він знову почав «блукати в могилі», знову його розум стає більш диким від степової пустині і якби батько не поступився, то «батьківський замок широко б курився і не один родич кров'ю би умився» і хоча би потім «в серці осів

цей дим і їх Тіні – але Марію здобув би через кров і полум'я». Але як тільки батько дав свою згоду на поєднання з Марією він сказав: «так йому тим одним слоном серце заспокоїв, якби йому ніхто ніколи нічого злого не скоїв». І з найбільшою радістю думає Вацлав про те, що зараз шаблі «блиск послужить не приватності, а Марії й захистові вітчизни». А тому у Вацлаві в момент початку дії поеми поєднуються риси як героя, так і злочинця. Чи наприкінці він стане першим чи другим, залежить виключно від володіння Марією. Коли її в нього таким жорстоким способом забирають, його душа раптово занурюється в темряву. Коли він отямився від першого шаленства страшного страждання й коли перший проблиск свідомості приніс йому розуміння, через кого й через що він так страждає, від тієї миті саме навіть страждання, здавалося, провалюється в пекельне урвище, що раptom відкрилося в його душі. «Серце зражене, розбите, отруїлося протягом однієї хвилини». На руїні зруйнованого щастя розсілася самовладно «та понурість дика, що вдивляється в один предмет – труну супротивника». Із урвища, в якому раптово пропали всі мрії про цноту й красу життя, вибухнуло з вражаючою силою «те прагнення шалене крові, крику, дзвонів, полум'я зруйнованого лона, що домашньої незгоди запалює факел і у власному гнізді злочинном карає злочин!». Що з цього потім виникло, цього нам уже поет не скаже. Але не приховує, що «той буйний юнак вже землі огидний».

Józef Ujejski

2. Марія.

Жінка показана в поемі Мальчевського з усіма властивостями наших жінок. У перші десятиліття попереднього століття жінка-полька завжди була оточена повагою, у всіх справах вона супроводжувала чоловіка. Дуже високе становище, яке наша жінка займала у суспільстві, вона посіла не шляхом боротьби за права жіночої статі, не розповсюдженням різних теорій з метою здобути для жінок становище у суспільстві, але відданістю, працею й

жертвностію. Права здобуваються шляхом пожертв. Такою жертвною жінкою є Марія в повісті Мальчевського, і це є один із найпрекрасніших жіночих образів у нашій літературі. Інстинктивно читачі відчули це, і тому ця поема має таку велику популярність. Зваживши на те, якими були виховання автора й атмосфера, в якій він провів частину життя, справді дивуватися треба, що не створив він головну героїню ані сентиментальною жінкою, яку часто можна було тоді зустріти, ані італійкою з бурхливим темпераментом, ані нервовою істотою салонів, а жінкою нашої землі, де панують домашні цноти:

*Як тривожна голубка під небесні брами
Підносила дух й тремтячими крилами
Шукала свого гнізда далеко від землі,
І вище пишнот світу і вдаваного блиску,
Видніє біле пір'я приниженої покори,
І тремтить нитка, якою серце до неба прив'язане:
Це крапля солодкої роси упала в її рани.*

M. Dubiecki.⁷

Це постійне звучання душевної туги впливало на уяву і з його допомогою створювало такий жіночий ідеал, в якому фізична краса була би тільки простим відблиском духовної, залишаючись при цьому чимось зовсім земним і по-земному бажаним... Інакше кажучи, щоб тіло, йдучи за «природною течією нашого життя», однак душі нашої не обманювало, а було тільки її неземної туги земним органом. Отже, мріяв Мальчевський про жінку, яка б будучи справжнім ангелом, не переставала б однак бути людиною, яка б, не зважаючи на свою схожість на ангела, відчувала також земні прагнення й турботи, котра могла би бути його духовним світлом і одночасно його коханкою. Він мріяв, щоб у цьому ідеалі елементом, який гармонізує земний елемент з ангельським, була визначна жіночність, а отже, щоб привабливістю одного й другого одночасно був в іншій істоті чоловічий елемент. Привабливістю ангельського у тому сенсі, щоб прагнув хоча

⁷ S.216

б несвідомо проявитися в чоловічій душі саме тим усім, чим у Вацлаві проявляється «світло» Марії, коли вона йому «світлу» дорогу до раю вказує». Переплестися з його почуттями, звучати в шляхетних помислах, підноситися в зітханнях, у поглядах почуватися світлом і життя потребою - ось справжнє прагнення жіночності того елемента. Сама ж його ангельськість проявляється не тільки в тому, що його світло коханому дорогу до раю вказує, але також у повному «забутті себе»:

Радіти твоєю радістю - Твій смуток гонити, Не думати, тільки про те, в чому Тобі догодити, Бути Твоїх хвилин медом - часом їх прикрасою, Жити для Тебе в Тобі - умирати перед Тобою, І в цю останню мить, хоча в страждань навалі, Згаслим поглядом щастя шукати в Твоїх очах, А якщо не можна з Тобою жити в Твоїй пам'яті – То – Марії все кохання, всі бажання Марії!

Ось такою є характеристика способу життя Марії взагалі. Такими ж словами можна було б виразити її любов до батька. Думка, що її смуток стає його смутком, негайно проганяє цей смуток усмішкою, яка хоча й крізь сльози, тим більшим світить блиском не пам'ятання про себе. Її страдання стає найнестерпнішим тоді, коли вона відчуває, що воно не може залишитися тільки з нею самою, що воно мусить передатися її оточенню. Це єдиний момент почуття, коли вона готова пожалкувати що покохала Вацлава:

Ах! Як же це болісно назад обернутися Бачити розпач загрози й не могли повернутися!

Бажання повністю відректися себе, присвятити коханим особам свої радості й болі, рівнозначне в її натурі прагненню власного щастя. Іншого щастя вона ані не прагне, ані не знає. Бо щастя це кохання, а інше кохання не було б коханням. Жіночий ангел, за яким тужив Мальчевський, був у його мріях передусім ангелом кохання, і навіть не передусім, а виключно. Надзвичайний розум чи більш загартована воля були б йому зіпсували цього ангела абсолютної жіночності. Він мріяв не про героїню на зразок Гражини, а про генія

домашнього вогнища. Він не хотів бачити в ньому жодної іншої сили, крім кохання. Не хотів, хоча б тому, що це усувало необхідність шукати доповнення в чоловікові. Слабкість і беззахисність були для нього в омріяній жінці настільки ж бажані, як саме кохання. Без них вона не була б для нього повністю жінкою. Отже, Марія цвіте як той «пещений сад, що в'яне без охорони». До життя, яке є боротьбою, вона не пристосована нічим, неозброєна ані фізично, ні психічно. Хіба до втечі від нього на крилах молитви Усіляка злість є для неї чужою; ненавидіти вона не вміє: навіть тих, що найбільше її кривдять, тільки боятися їх буде. Пастки не уникне, бо не здатна її запідозрити; обману навіть не може собі уявити. Словом: «ангельська душа, яка за те була проклята, що цукром пригощала хижі звірята».

Jozef Ujejski.

На тлі загального погляду Мальчевського на життя вона не може інакше бути представлена, а тільки як істота, що випадково заблукала сюди з кращих світів, як «чудо небес над хворобою», про яке він смів мріяти тільки тому, що про такі чудеса чув, знав, що вони справді на землі трапляються. Однак він думав, що вони можуть «тільки мить сяяти», небо мусить швидко нагадати собі про належну йому істоту. При цьому він розумів, що сходження з небесних шляхів на земні вважатиметься проступком і не може бути безкарним. За земні прагнення доведеться їй заплатити усім боєм людської долі, усім тягарем людського існування. Ангельська любов до людини перетворилася на грішний земний порошок, і «отруйний подих земних поривів огорне пуп'янки молодих почуттів і зварить, як осінь». А земне щастя виявиться примарним міражем, який розвіється як туман і тільки «могілу зниклої надії» в самотній душі після себе залишить. І тоді «заблукалій в своїм жалю, свого щастя згубою, коли вже охолола від земних бажань і страху», доведеться затужити «шляхетній душі за своїм джерелом», «І дрижачи ми крилами» доведеться знову їй «шукати свого гнізда далеко від землі». Але визволення слід окупити болісною смертю. Й хоча Марія

тим, власне, щасливіша буде завжди від людей, які одночасно не є ангелами, що смерть не буде для неї страшна, хоча навпаки, вона думатиме не раз «як приємно, щоб не заважати у земному вирі, зникнути назавжди в обіймах смерті» – то ця хвилинка прощання легкою для її серця не буде. Ніби рвуться до нього крила, але якось нелегко їм розгорнутися, щось їх зв'язує, щось робить дивно важкими. Притягуюча сила землі має однак свою владу й над ангелом, якщо він хоч раз торкнувся її ступнями. Часом дрижить в душі тільки та «нитка, якою серце до неба прив'язане» і тоді «крапля солодкої роси падає на рану»! Що ж, коли в це блаженне почуття домішується відразу інше, ніби інша крапля впала туди також, солоні й пекучі болем краплі – сльози коханої людини.

Не раз чуття відкинувши, над тою великою книгою Принижена усім чуттям перед Творця силою, Коли хотіла тебе приглушити втіхою моління, Оразу мені вчувалося жалю твого відлуння.

І в такі моменти Марія відчуває, що без Вацлава вже й небо не могло би бути для неї небом, що й там вона буде за ним тужити, і якщо туди вириватися все більш палкою молитвою, то не стільки від землі самої, скільки від того всього, що її на землі розлучає з коханим, і з надією й вірою, що «небо прихильніше» і що тільки там їх душі «в солодких, чистих країнах з'єднуються назавжди».

А коли з'являється Вацлав, коли на хвилину видається, що й тут можуть бути усунені перешкоди, що їх розділять, то тоді відразу зникає в затьмарених щастям очах Марії вся різниця між небом і землею, й мимовільний окрик вихоплюється з її грудей: «Чим для мене світ майбутній -без твоєї згадки?».

Марія відчуває, і на власний подив відчуває, це щораз сильніше, що ця солодка хвилинка «є як погоже небо, коли грім гримить позаду». Здається їй, що вона вже чітко бачить, як хмариться це небо, гніваючись за те, що вона його покинула заради земного міражу. І в жахливому ясновидінні,

і в шаленстві переляку з пронизливим зойком горнеться вона до Вацлава: «Ой, не кидай мене знову! Ой! забори мене із собою!», а потім до неба благальний погляд зводить і вже не криком, а покірною молитвою, плачучи, намагається виблагати помилування.

Схиляються коліна, просьба руки складає І з очей, в небо спрямованих, краплями жаль спливає. І тихо – як молитва – в лоно Бога плине І пусто, смутно, тужно, як коли щастя мине.

Земне щастя минуло, але Бог все ж таки змилювався над заплаканим ангелом. Коротким мучеництвом смерті звільнив від довгого мучеництва життя. «Голуб від проклять відлетів».

Поет не вірив, що могло бути інакше. У земне існування такої істоти як Марія вірив. Шум ангельських крил траплялося йому у деяких жіночих душах, можливо, чути. Однак не бачив він ніколи їх розгорнутих у всій непорочній близьності й припускав, що цей шум - це тільки відлуння миттєвих поривань, безплідної метушні під грішним тягарем землі, від якого звільнити може тільки смерть. Унаслідок свого погляду на світ міг автор «Марії» вважати ангельськість на землі тільки за якусь трагічну помилку, яка швидко буде виправлена, щоб нікого надаремно не вводила в оману. Трагічно. Є така помилка як для тих, кого встигла ввести в оману, так і для самого заблукалого ангела. Для них тому, що дійсність, на мить закрита осліплюючою ангельською ясністю, показує їм після її зникнення ще страшніше внаслідок контрасту ще більш вороже обличчя. Для самого ж ангела трагічною є ця помилка подвійно: тим трагізмом, джерела якого є зовні, в безоднях страждаючої людської злості, і тим внутрішнім, який виникає із суперечності небесного елемента з земним

Що стосується Марії, то вона змальована так, що при ній про час її життя не думається взагалі. За винятком тієї арфи при блиску місяця, яка бринить нотою сентиментального романсу мимовільної згадки про

«стародавні» батька й доньки шати, «які для уяви їм так пасують», немає в поемі нічого, що б робило Марію явною дитиною тієї, а не іншої епохи. Сьогодні вона, напевно, справляє враження жінки якоїсь «не сьогоднішньої», консерватор зітхнув би може, що таких жінок вже нема. Поляки переважно будуть в ній завжди бачити тип, а може, й жіночий польський ідеал. І Мальчевський, безумовно, створював її з точки зору вічності. Бо постать Марії, яка в поемі є абсолютно пасивною, найорганічніше з усіх наявних у поемі осіб поєднується із її «філософським» змістом.

Jozef Ujejski.

3. Воєвода.

Якби вагу окремих ролей в драмах і повістях вимірювати величиною впливу на розвиток подій, то в «Марії» за найважливішу особу випадало би визнати Воєводу. Все, що там відбувається від початку до кінця, є справою його рук. До того ступеня явно індивідуальною справою, що аж все те, що нам Мальчевський в зв'язку з подіями загально говорить про людську злість і про людську долю взагалі, повинно видаватися дуже необґрунтованим. Існування однієї злої людини недостатньо, щоби стверджувати, що вона тут не пригодиться; одна кривда, хоча б і найстрашніша, зроблена певному синові його батьком, ще не дає приводу подумати, що «смерть старих батьків – це користь для дітей». Але воєвода є для Мальчевського ніби символ. Можливо, навіть тому, що саме він є тією постаттю, яка найбільше з усіх реальних осіб драми огорнута найбільшою таємничістю. Один раз показує його нам поет і то, ніби здалека. Але й тоді не характеризує чітко; керує нашими домислами. А потім вже воєвода «не хотів на видноті залишитися, в зникаючих тінях ночі занурив свою постать». Але залишилася після нього тінь, яка відтоді падає на всі події аж до кінця. Постійно тривожна, ворожа, ця тінь затьмарює навіть єдиний у поемі ясний момент. Сильною мала бути постать, від якої впала така тінь. Аби набрати такої

сили в повісті, мусила вона спочатку з великою силою закарбуватися у баченні самого поета.

Jozef Ujejski.

Вбивство і його виконавець стоять в глибині образу.

M. Dubiecki

Орлиний профіль Воеводи викликає тривогу.

W. Spasowicz.

Пихатість і родова амбіція є в цій людині всевладною силою, перед якою остаточно в його душі все схилилося За покликом цієї сили виповзуть з темниць душі такі потвори як підступ, обман і зрада. Але є там все ж таки і якась первинна шляхетність, яка цих потвор злякається, здригнеться на їх вигляд з огидою і без опору за наказом пихатості не поступиться, І хоча в силі з нею не зрівняється, то зойком сумління спокій володіння їй порушить, плоди перемоги отруїть нестерпною гіркотою.

Цей, власне, стан почуттів і думок воеводи вмів Мальчевський передати з великою силою художності. Прийшли йому на допомогу в цьому названі вище ремінісценції повістей Байрона й Скотта, поет використав цю допомогу якнайвміліше, даючи їй поштовх дії вже від себе. Показав пихатого магната після мимолітньої «дикої радості» «зануреного вже в розпач в надзвичайному безсиллі».

Надаремно свій «погляд орлиний, суворий, зморщену повіку в безлюддя вбиває» – «І коли з очей гарячих сон тривожний відлітає, і коли йому душною була висока кімната», Воевода зривається й «дріботить бурхливим кроком у темноті ночі, якби в її чорному подиху хотів десь віднайти руку згубної кривавої приязні – або згасити свою муку. Але ж там, серед запрошених гостей «в спокійних його рисах важко було розпізнати ознаку глибоких внутрішніх почуттів; тільки міцна рука – чудова мова, для людей – відоме ім'я – що в собі, те назавжди від усіх приховане».

Треба визнати, що як зовнішньому виступові, так і внутрішній боротьбі й стражданню воеводи Мальчевський зумів надати певну красу величі, не описуючи детально ані

його вигляду, ані постійних рис його характеру, за допомогою тільки відповідного забарвлення малої кількості слів, він створив у нашій уяві таку постать, при виді якої відчуваємо тривогу, поєднану з повагою, з якою асоціюється уявлення якоїсь вельможної сили, наказові якої не можна безкарно суперечити.

Jożef Ujejski.

Характеристика Воєводи є тому найбільшою мірою драматична. Не з опису поета, ані навіть зі слів самого Воєводи, – бо жодного в цілій поемі не чуємо, – пізнаємо його характер, тільки виключно з того, що ми разом із поетом вчитали спочатку в його обличчі й поведінці в певний момент страшного рішення, а потім з його вчинку, що є наслідком того рішення й одночасно головним змістом усієї трагічної події драми.

Але не тільки характеристика, тобто спосіб представлення воєводи, є драматична. Таким є і сам характер. Поет показав нам тільки ті його сторони, які борються між собою, з яких одна має бути подолана великою силою другої, шляхом великого страждання людини.

І треба ще додати, що Мальчевський умів тій постаті та її оточенню, тлу, на якому виступає, надати історично польського колориту, якийсь блиск типової вельможності польського магната. Воєвода вже зовсім чітко входить у межі концепції як історичної повісті. Він є образом цілком об'єктивним, образом, який своє існування завдячує вже не вмінню художньої передачі власних переживань чи мрій і прагнень, а зовсім відмінному від цього умінню дарові створення людських індивідуальностей, що живуть своїм зовнішнім і внутрішнім життям, зовсім окремим і відмінним від життя їхнього творця, зате характерним для певного середовища й часу. Для того, щоб також і з цієї точки зору досягти повного художнього успіху, щоб створити у вигаданій людині не тільки ілюзію давно минулої дійсності, необхідно мати ще один особливий, історичний орган уяви,

першим представником якого в нашій літературі є власне Мальчевський.

Jozef Ujejski

4. Мечник.

Величезна постать Мечника є ніби зроблена з каменю й напрошується до епопеї.

W. Spasowicz

Мечник – фігура типова у повному значенні цього слова.

Kuliczkowski

Тип Мечника - це шляхтич, поміщик і лицар одночасно, цей тип вже навіть тоді належав до втрачених і зникаючих. Мальчевський намагався у своїй поемі відтворити цю постать, що вже не існувала в дійсності. Мечик не є чванькуватим шляхтичем з часів розширення Речі Посполитої, коли навіть малі образи тільки кров'ю змивалися, бо меч був усім. Ні, він покірний перед Богом, у молитві шукає заспокоєння усіх своїх болів

І таким був, і потім, ні жалю ні скарги Нікому не довірили висохлі губи; Ні сліз у гордому погляді не було ознаки; Менше з людьми, більше з Богом, а, зрештою, однаковий

P.Chmielowski

«Марія» в образі Мечника показала польській літературі зовсім новий світ рідної краси.

Mich. Grabowski

Він волів би «бути в'язнем у турка-бороданя, ніж би мала марно в'янути його мила доня» – але це не тільки батьківська любов і не тільки жаль її молодості й краси вириває з нього ці слова. Вибухає в них разом із іншими почуттями також вражена гордість й особиста та родова амбіція. Нерівним Воєводі він себе зовсім не вважає Правда говорить, що якби він був вдома підчас залицання воєводи, то був би відразу його припинив, але причиною називає тільки стару неприязнь обох домів. Ніколи б не погодився із Воєводою, що цей шлюб – це мезальянс. І не важко

здогадатися, що усе це раптове закипання віддавна несених в собі гірких думок і вибух гнівних слів, свідками яких ми були, викликала зараз свіжа новина про початок розлучення в Римі.

«Для старого корабля це надто велика несподіванка – витримувати такі важкі удари й таку підступну долю». Занадто «вразливе почуття честі у пана» – старого Мечника, щоб таку зневагу пропустити безкарно. «О! так, то найкраще! І мене це розважить – піде в наступ жвава молодь, і я за нею. Встигну... Та ж у мене шабля марно блищить і мигне йому під очі святими образами». Отже, напад і поєдинок, як Господь Бог велить і старий звичай.

Була, однак, у загартованій душі старого лицаря певна струна, яка за найлегшим порухом могла видавати м'які й ревні тони, такі, що й його самого пронизували дивним, не чоловічим, розчуленням. Це була струна любові до самотності.

На жінок він взагалі дивився по-старопольськи досить зверхньо. Про «жіночий в блискітках таємниці смак», який дружину його довів до того, що «в своїх хустках приховала кохання молодих сердець», він висловлюється з поблажливою зневагою. Але Марії сам, здається, не зумів би відмовити ні в чому. Усе витримає швидше, бачачи її сльози й страждання, зате вид її щастя йому самому сльози радості з очей витискає. Ніколи, може, більш промовисто своє почуття не виражає, як в тих майже наївних наріканнях на Воєводу: «Чи ж я хоч раз до серця дитя моє притулив? Чи її молодістю, чарами хоч раз розчулився?». Цього, видно, зрозуміти люблячий батько не може – це йому про Воєводу свідчить гірше, ніж усе інше.

Тому нічого дивного, що коли «голубка від проклять відлетіла», то йому «і владу життя забрала із собою, і висохле обличчя покрилось журбою» такою, що рівнялась смерті. «Таким нечуйним видався на похороні, якби душа його була з донькою в раю. І таким був і потім». Думка про помсту навіть не з'явилася в його раптово зістареній голові. Усе, що б на цьому світі не відбувалося, було йому однаково байдуже.

Навіть і «радість в заздрості лоні» не могла викликати у нього жодного відгуку. Коли «довгим і мертвим хрестом розпластаний» в церкві, то невідомо, що більше його там тримало: покірне прийняття Божої волі чи абсолютний параліч духу і тіла. Але відчувалося в його стані одне й інше. Релігійна віра, ніколи не порушена жодною ускладнюючою думкою, тепер витіснила із свідомості старого усі інші справи й залишилася єдиним змістом. Бо тільки таким чином він міг на землі прожити якийсь час.

Як довго, про це нам поет більш докладно не говорить. Каже тільки, що смерть його застала на цвинтарі — «біля доньки і дружини, сусідніх могил».

Стояв навколішки схилений. «Той самий солодкий усміх, сивина на чолі, те ж обличчя бліде, але очі живі — шапка, вуса, для Польщі пострах ворогів — жупан той самий чорний. Тільки, коли відголос тривоги з труби військової доходив здалека, не зірвався він на ноги, бо вже спав навіки».

Для цього образу вже ніхто не намагався шукати закордонних зразків. Він є власністю Мальчевського як за своїм змістом, так і в усіх засобах пробудження цього змісту до життя в уяві й пам'яті читачів.

Józef Ujejski.

Роль «Хлоп'яти» в поемі.

Якщо ж мова йде про те, чим є Хлоп'я в «Марії» незалежно від того, чого воно є або може бути символом (бо до категорії таких символів, які мають в уяві також життя, незалежне від символічності, воно безумовно належить) — то відповідь не може бути іншою, ніж воно є ... духом. Точніше визначення? «Чи духом долі Вацлавом? Ангелом? Шайтаном?». Поет каже, що не знає, але по-земному поставлених альтернатив не висовує.

Найбільш правдоподібно викликали цей дух в уяві Мальчевського його навчання й «магнетичні» практики. Мала людина Щенсного — якщо це вона істотно була тут першою — набирає характеру образу з «іншого плану існування» швидше всього під впливом прочитаного про примари, які

з'являються у стані магнетичного сну. Той інший план існування просвічується й звучить в «Марії» у «дивних переплетеннях цього бідного» земного, хоча й таємничо, але помітно й відчутно не раз. Просвічує і тим променем, «що з листя основи бере свій тремтливий блиск», поміж нахилені голови Вацлава й Марії, розділяючи їх і лякаючи; просвічує й «іронічним усміхом того круглого лиця» місяця, що Вацлавові після повернення з битви тремтіння і неспокій до серця наганяє. Звучить і тим «писком, таким, як у голуба під яструба дзьобом, що Вацлава схиляє до пошуків у битві», і ще раніше звучить дивною й страшною, хоча «прикрашеною співом флейти», піснею масок. Торкається врешті «натягнених струн, що ніжно снують».

Хлоп'я тоді – якщо воно є художньою матеріалізацією істоти з «іншого плану» – не є в атмосфері цієї поеми чимось чужим і загальної гармонії, створюваного нею настрою нічим не порушує.

З усього найдивовижнішого в «Марії» ця загальна гармонія, може, є найдивовижнішою. Бо це є гармонія елементів за природою дуже різних. Епічні, ліричні й драматичні, байронічні й скоттовські, земні й такі, які філософам не снилися, зрештою, музичні й малярські – але всі підібрані так, що не відчувається жодного дисонансу, що все зливається в багату, а попри це багатство, цілісну й майже просту симфонію.

Jozef Ujejski.

Воєвода і Мечник, козак і старий слуга – кожен образ, як це вже було видно, по-іншому створений зі своєрідним поряд із загальним художнім замислом. Що ж говорити про Вацлава, Марію й хлоп'я? Однак враження й роздуми та почуття, які викликає кожна з тих осіб, як ті кінцеві після прочитання, так і ті, що виникають під час безпосереднього з ними спілкування серед читання, не дисонують якимось в душі читача, не нагромаджуються взаємно якимсь виключним чином, не тісняться так, ніби їм бракує власної сфери для дихання і не забирають її в інших. Виникають і залишаються

в згоді, в гармонії одне з іншим. Здається навіть, що поєднуються в якусь цілість вищого, а може, і морального порядку – в одне враження, одну думку й одне загальне почуття. У певні миті забувається, що не з дійсними, а вигаданими людьми живеться, і в такі хвилини «співучасті в недолі, чуючи святу тривогу, пізнаєш ту саму руку, вічну, неосяжну, що свої ласки й кари посилає або відводить, ті ж самі турботи вигнанця – людини». Коли ж повернеться свідомість, що малося духовну справу тільки з твором мистецтва, тільки тоді можна дивуватися настільки неосяжній і в своєму вмінні настільки ж владній руці митця.

Jozef Ujejski.

Байронізм у «Марії»

Дивна це для зрозуміння загадка, яким чином і чому сталося так, що «Марія» Мальчевського, коли з'явилася, була прийнята холодно, не справила ефекту, не сподобалася. Нічого дивного в тому, що не сподобалася класикам, але що романтики не привітали її захопленими вигуками, не зрозуміли її величної краси, того, що вона відповідала всім їхнім мріям і чудово реалізувала на практиці їх естетичні теорії. «Марія» з точки зору форми відповідала усім канонам класичної школи, а з точки зору змісту й натхнення була настільки національною, наскільки тільки можна вимагати; крім того, вона повинна була захопити великим і рідкісним артистизмом автора, великою чарівністю своїх постатей, образів, зокрема своїх описів природи, повинна була тогочасних романтиків завоювати й зачарувати своєю понурою меланхолією, тим елементом байронізму, який є і в автора, і в його героїв, і в побудові його повісті.

St. Tarnowski.

Те, що сформувало поему, її будову, домішалося до деяких фігур – це вплив Байрона. Те, що «Марія» належить до великої сім'ї тих поетичних повістей, які він перший створив, це аж надто відомо й очевидно. Але це зовсім природно. Хто ж у ті роки не був під впливом Байрона! Про те, яким був Мальчевський, ми знаємо мало, але з того, що

знаємо, можемо здогадуватися, що це була натура доступніша, може, від інших. Те, що мав він у собі щось понуре й меланхолійне, доводить сама «Марія»; що мусило бути щось неспокійне, бурхливе, якесь панування над волею й прагнення незвичайних пригод. Вплив Байрона на «Марію» простежується в самій її побудові і способі розповіді. Цей спосіб туманний, таємничий, ті особи діють в тіні і ніколи чітко не говорять, що й навіщо хочуть зробити, той зв'язок між сценами поеми прихований, вільний, ніби навмисне загублений, але утримуваний за допомогою побічних, дещо штучних засобів, передчуттів героя чи героїні, кинутих тут і там як промінчик світла слів самого поета, епізодичних фігур усе це є незаперечне методом чи манерою Байрона. У самому Вацлаві покутує душа байронівського героя; його гіркота й розпач – це помста й ненависть до цілого світу, передусім до власного батька, нагадує усіх Конрадів і Сорів, хоча насправді міг Вацлав з Байроном не мати нічого спільного, й не було б нічого дивного в його розпачі й помсті, у тому що:

Відразу все на світі втрачає щастя, цноту, повагу до людей, своїх братів. Як би там не було, вплив Байрона є явним і незаперечним.

St. Tarnowski.

Національний характер «Марії».

Незважаючи на те, що Мальчевський писав свою поему, беручи за зразок зарубіжну поезію, зокрема Байрона, важливою ознакою «Марії» є її щиро глибокий національний характер. Він полягає не тільки в тому, що поет в образах Мечника, Козака, а частково й Марії, зумів сильно підкреслити й до ідеалу піднести національні характерні риси, але й у способі представлення історично-звичаєвого та місцевого тла.

З короткої згадки Мечника ми дізнаємося, що події відбуваються безпосередньо після шведських війн, під час яких Вацлав без відома Воєводи й Мечника одружився з Марією. Поет мав на увазі, напевно, шведські війни з Карлом Густавом, які закінчилися перемир'ям в Оліві у 1660 році.

Оскільки ж у другій шведській війні за Августа II поляки брали участь у битвах під Клішовим і Пултуськом (1702), то не слід забувати, що напади татар, описані в поемі, перестали повторюватися після укладення карловицького миру (1698). Сама ж татарсько-турецька війна залишила визначний слід в нашій історії кінця XVII століття. Поет, змальовуючи минуле, підкреслює визначні, типові риси – й ідеалізуючи їх, безперервно звертає в бік ліричної туги. Минуле представляється йому в ідеально гарних, зовнішніх барвах. Козак «подібний до якомсь від небес гінця»; Мечник і Марія справляють враження святого сімейства з-над берегів Йордану. У війську поет прославляє героїчну рішучість, мужність товаришів, вірність рядових; ідеалізуючи, підносить тільки достоїнства: весело бувають, дихають, прагнуть слави, «як орли», опромінені блиском сонця світяться в прикрасі пір'я, дорогоцінних каменів і ясної зброї.

А на їх бистрих очах була перемога, в їх сердець основі – цвіли вірність, мужність, з любов'ю та запалом в іншому місці поет змальовує похід війська на татар!

*За ними трублять труби, за ними, за ними
Здіймайтеся, лицарі, як птахи з землі!
Гасає молодь шляхетська на ворога-татара,
Сунеться товариство і в рядах віра,
Лицарі й гусари, за ними козаки*

І зляканими кіньми гарцюють лузаки (слуги лицарів).

Крім кількох дрібніших деталей, вірно вихоплених з національного минулого, як, наприклад, бенкети, головні риси якого труби й здравиці, що звучать до пізньої ночі, це «чудове бажання», той льох панський, відкритий, як серце, і старе угорське вино, що викликає «душевні жарти», й, нарешті, ті портрети предків, що, здається, ворують вусами – настільки вони старопольські; крім деталей про різдвяні катання на санях і про гостинність: головне світло на XVII століття поет кидає на битву з татарами.

Цей образ, один із найбільш енергійно змальованих в нашій літературі, виникав також із великої любові

Мальчевського до минулого і становить найцінніший клейнод «Марії». Жоден із наших поетів так живо й так образно не змалював битви. Битва, яку Міцкевич у «Тадеуші» заснував на ширші розміри, має інший історичний характер, значенням своїм сягаючи вже новіших часів. Мальчевський ніби закликає у поезії те, що навіки в житті загинуло, тому його образ видається більш класичним і скульптурним. Боротьба в «Гражині» має провінціальну природу: в битві Мальчевського воскресло в усьому блиску, силі й правді те, чим польський народ жив протягом довгих століть. Ніхто так вірно, з таким запалом, з таким живим співчуттям не передав силою слова історичної битви з усією їх національною оригінальністю, не відчув так сильно їх мальовничої краси й страху. Ця частина поеми має, хоча й в деталях, таке значення, яке в інших народів мають великі народні епопеї, і це вона поряд із образом Мечника й Козака схилила деяких критиків надати усій поемі назву національної поеми.

Цю битву ми бачимо як на долоні в цілому її перебігу й наслідках. Усі відчуття, природа, пожежа села, вигляд татар, перемішані звуки майже одночасно впливають на фантазію; солдати б'ються, як леви, надприродні сили беруть участь в бою, вожді стають героями. І при цьому збережена навіть у деталях вірність історичній правді. Гасла, як поляків, так і татар, рухи обох військ, вигуки вождів – не були б іншими в дійсності. Мова і вірш так піддаються поетові, що самим звуком і ритмом він виражає те, що треба: дзенькіт мечів, атаку кінноти, іскри пожежі, загальне вирування, розгул пристрастей. Історична правда поєдналася в цьому описі битви з почуттям захоплення тим мужнім лицарством, яке стільки разів перемагало в десять разів численнішого ворога, власними грудьми закриваючи не тільки сім'ї і вітчизну, але й здобутки всієї цивілізації. І йшло воно з гаслом: «Перемогти або загинути!» не примусово, а «Чия воля!», «Якби польського вождя, то відступили би ряди!» – волає поет. «Зі швидкістю бурі», підхоплені помстою й славою, летять вони без ляку на пожежу й стріли, летять

легко, вдало й сміливо туди, де кожен муситиме змієм мужності викручуватися на всі сторони, щоб перемогти десятох. «Ходи, рви, поцілуй їх рани!», – вигукує автор після закінчення битви, бо вони пролили кров захищаючи країну й земляків.

У цій частині поеми громадянським відчуттям любові до батьківщини й запалом Мальчевський дорівнює найбільшим національним пророкам. Також описи природи, серед якої відбувається дія, розпорошені по всій поемі, є настільки гарними, що рівняються найвизначнішим у польській поезії. Вони становлять майстерне тло, застосоване до дії. Так, наприклад, Воеводу пізнаємо на тлі чорної ночі і на світанку. Козак жене степом, а поет в міру його просування розповідає про різні властивості степової природи. Таким же чином поєднується похід війська і повернення Вацлава з короткими описами природи. Захід сонця освітлює поле битви, місяць зловісно освітлює труп Марії.

Простір між садибою Воеводи й Мечником, вкритий нивами над Південним Бугом, є заселений; згадує поет про ниви, про млин на рукаві Південного Бугу, про Чорноморця, що сіль везе на возі, про фігуру, про квітучі луки, зарослі будяками, про порожні степові бездоріжжя, на яких козак заблукав, про яри, ущелини й зарослі балки. Місце, на якому військо спочиває після битви, описує так:

*Був нагорб на краю лісу, зеленів своє чоло
І запах материнки розсилав довкола
На ньому берези похилені у білій одежі
Плакали, коли коси вітер нестив свіжий,
Як тіні давніх дівчат при костях лицарів».*

Цю природу сам поет називає українською. Тому н цій підставі Мальчевського відносять до так званої школи українських поетів разом із С. Гоцинським, Б. Залеським, Т. Олізаровським, Тим. Падурою, М. Грабовським і Ол. Грозою,
Antoni Mazanowski.

Jazęf Ujejski. ANTONI MALCZEWSKI. Poeta i poemat. Warszawa: Trzaska, Evert i Michalski, 1921. 488 s.

Koleje życia

Studjum żywota Antoniego Malczewskiego nie należy do wdzięcznych. Poszukiwanie nowych materiałów jest już prawie beznadziejne, te zaś które są obecnie do rozporządzenia, są nie tylko bardzo szczupłe, ale co gorsza, po większej części bardzo niepewne.

Za życia Malczewskiego nikt z jego krewnych, przyjaciół ani znajomych nie wiedział właściwie, że ma do czynienia z wielkim poetą, więc też ani listów jego przeważnie nie chowano, ani też tem, co mówił i co robił szczególnie się nie interesowano. Z jego wszystkimi osobistymi papierami i rękopisami nie wiadomo właściwie co się stało, stad tego najpewniejszego materiału biograficznego, jaki stanowią zwykle — jeżeli już nie pamiętniki, to przynajmniej korespondencja i notatki jakież, wreszcie dokumenty urzędowe, brak w tym wypadku niemal zupełny.

Jesteśmy więc skazani przeważnie na relacje, i to zwykle bardzo późne, świadków poszczególnych okresów czy momentów życia poety, najczęściej nawet już na relacje relacyj, streszczenia opowiadań cudzych. Taki charakter ma już najdawniejszy, pierwszy, żywot autora Marji, dołączony do wydania poematu z roku 1833 przez Augusta Bielowskiego, któremu «większej części wiadomości» dostarczył «jeden z blizkich krewnych Antoniego Malczewskiego». Ten zaś żywot był na długi czas jedynym i widocznie uznanem za zupełnie wystarczające źródłem informacji o Malczewskim, których nikt nie zadawał sobie rudu sprawdzać.

Podobnie też i następny, a pierwszy niezależny od poprzedniego i najładniej napisany życiorys poety, umieszczony w lwowskim Dzienniku literackim w r. 1852, osnuty został na tle opowiadania jednego z Krzemienieckich Malczewskiego kolegów, a tych «Kilka nowych szczegółów o Aut. Malczewskim», które dorzucił w r. 1855 w Pokloisium poznańskim Konstanty Gaszynski, zawdzięczał on również przygodnemu

opowiadaniu Romana Żaluskiego, który spotykał niegdyś Malczewskiego często w czasie wspólnej służby wojskowej.

Ten rok 1855 był zresztą dla późniejszych biografów poety wyjątkowo szczęśliwym, bo równocześnie pojawił się w sanockim wydaniu *Marji*, przynoszący parę nowych wiadomości list generała Józefa Żaluskiego, pisany do wydawcy (K. Turowskiego),, co ważniejsza zaś Kazimierz Władysław Wojcicki opublikował w tym roku w I tomie *Cmentarza Powaszkowskiego* w związku z umieszczonym tam życiorysem Malczewskiego, pierwsze właściwie do jego biografji materiały bezpośrednio, mianowicie dwa autentyczne listy do Franciszka Skibickiego z r.1823, jeden, o rok wcześniejszy list do jego matki Julianny z Błędowskich Skibickiej i jeden dopisek do listu do niej jej syna. Prócz tego ogłosił Wojcicki tamże, dwa znalezione w sztambuchu Skibickieg utworu poety: *Ode do wojny* i erotyczny czterowiersz. Wreszcie ogłosił ważny list, który do niego napisała jeszcze w 1850 r. o Malczewskim p. Zofja Rucinska, i parę dokumentów urzędowych dotyczących jego zgonu. Poprzedniego już roku (1854) Cezar Biernacki podał do *Dziennika Warszawskiego* wypis dat służby wojskowej wraz z podaną prawdopodobnie przez samego poetę datą jego urodzenia.

Do tych materjalow przybyły później jeszcze z rzeczy ważniejszych: dwa listy Michała Modzelewskiego, brata p. Rucinskiej, który w jednym z nich (w *Gazecie Warszawskiej* 1873) powtarza, co słyszał od Malczewskiego o jego stosunkach z Byronem i udziela pewnych wyjaśnień co do losu pozostałych po poecie papierów, w drugim (w *Bibliotece Warszawskiej* z 1876) mówi o mieszkaniach jego w Warszawie i o pierwszym wydaniu *Marji*. Dalej przybyło jeszcze świadectwo wystawione przez Czackiego Malczewskiemu w chwili opuszczania Krzemieńca, wydrukowane pierwszy raz przez A. Mazanowskiego w r. 1885 w *Gazecie lwowskiej*, następnie w roku 1887 Kajetan Kraszewski w *Bibliotece Warszawskiej*, w artykule pod tytułem: *General Filip Bauman i rodzina Antoniego Malczewskiego*, dał sporo ciekawych wiadomości i dokumentów, dotyczących rodziców poety i jego przyrodniego rodzeństwa, a w trzy lata później 1890 r. bliżej

jeszcze z całą rodziną Malczewskich, z jej stosunkami majątkowymi i kolejami życia ważniejszych jej członków zapoznał czytelników *Tygodnika Ilustrowanego* Dr. Antoni J.

Wreszcie w *Pamiętniku literackim* w r. 1918 ogłosił p. K. Schwarzenberg Czerny odkryty przez siebie, a cenny bardzo i dla biografji, list poetycki Malczewskiego *Do Aleksandra Chodkiewicza*; i na tem koniec.

Oczywiście całkiem drobne szczegóły można jeszcze tu i ówdzie (jak się to zresztą okaże) znaleźć w czasopismach, czy w innych źródłach, ale wszystko to razem nie zmienia faktu, że całe lata życia Malczewskiego pozostają nierozjasnione skromnym bodaj promykiem wiadomości, a tam nawet, gdzie tych wiadomości niby nie brak, są one tak niedokładne i tak często niepewne i sprzeczne, iż uprawniają do sądów tylko problematycznych, pobudzają ostrożność do ciągłego wtrącania różnych «może», «zdaje się», a w lepszym razie «zapewne» i «prawdopodobnie».

Dary pewne, zaświadczone czy to urzędowymi dokumentami, czy listami, czy wreszcie utworami Malczewskiego napewne autentycznymi, jak wiersz do Chodkiewicza, lub opia wyprawy na Mont Blanc, są niestety tak nieliczne, że czynnikiem porządkującym i kontrolującym rozsypany gruz różnych wspomnień mogą być tylko w bardzo nieznacznej mierze.

Nie pozostaje tedy biografowi Malczewskiego nic innego, jak tylko, zestawivszy w możliwym komplecie te źródła; które do dyspozycji mieć może, skontrolować, o ile można jedne przy pomocy drugich, i, nie mogąc osiągnąć pełnej obiektywnej prawdy, starać się przynajmniej dotrzeć do niej jak najbliżej i w każdym razie oddzielić ściśle to, co pewne od tego, co tylko mniej lub więcej prawdopodobne, a jedno i drugie od tego, co stanowczo, lub znów prawdopodobnie, błędne. Odsłaniają się w ten sposób koleje zewnętrzne żywota poety poprzerywane, co chwila bądź zupełnem zatarciem, bądź znakami zapytania, ale przecież, zgubiwszy od czasu do czasu ich ślad, odnajdujemy go jednak po chwili na nowo i ogólny przynajmniej kontur przebytej drogi da się ostatecznie nakreślić. Takim też ogólnym tylko

konturem zadowolić się trzeba, kiedy chodzi o koleje życia wewnętrznego, oczywiście – ze względu na główny cel biografii literackiej: głębsze zrozumienie twórczości, – stokroć ważniejsze. Tutaj przytem nieunikniona jest dużo większa, niż przy pierwszym zakresie, doza subiektywizmu biografą. Zmuszony przeważnie tylko odgadywać, domyślać się nieujawnionych nigdzie źródeł wewnętrznych i pobudek czynów i myśli poety w różnych okresach jego życia, będzie to czynił najczęściej na podstawie tego ogólnego pojęcia o nim, jakie sobie wyrobi, wizerunku duchowego, który sobie sam stworzy z tych szczupłych danych jakich mu dostarczają czy to owe wspomnienia różnych znajomych Malczewskiego, czy jego utwory. Otóż ten wizerunek w pewnym tylko stopniu, może być wynikiem obiektywnego ustalenia zasadniczych rysów charakteru poety, a w znacznej mierze musi być wynikiem subiektywnego indywidualnego odczucia.

Niewątpliwie jednak pewna ilość znamion duchowych autora *Marji* ze względu przynajmniej obiektywnością ustalona być może.

Trud zebrania i uporządkowania całego materjału biograficznego, oraz wydobywania zeń wszystkiego, co tylko koleje życia Malczewskiego, tak zewnętrzne jak i wewnętrzne może pod jakimkolwiek względem rozjaśniać, został tutaj podjęty nie po raz pierwszy. Nie mówiąc już o tych krótszych życiorysach, które się wprawdzie na krytycznym (mniej lub więcej) porównaniu źródeł opierają ale które ze względu na rozmiary swoje do wyczerpania kwestji nie roszczą sobie pretensji — mamy także i próbę zupełnie wyczerpującego traktowania sprawy żywota tego poety w monografji poświęconej mu w r. 1890 przez p. Mikołaja Mazanowskiego. Jak z porównania tej daty z przedstawioną powyżej chronologją ukazywania się ważniejszych materjałów wynika, materjał biograficzny, którym mógł rozporządzać p. Mazanowski, został od czasu wydania jego książki wzbogacony dosyć nieznacznie. Samemu piszącemu te słowa udało się tylko wiadomości dotychczasowe o pobycie Malczewskiego w Krzemieńcu dopełnić kilkoma nieznanymi szczegółami,

zaczepniętymi z rękopisów biblioteki Muzeum Czartoryskich w Krakowie. Nie ze względu więc na obfitość nowego materiału uznał za stosowne podjęcie całej pracy zupełnie na nowo. Poprostu, chcąc poznać bliżej poetę i lepiej zrozumieć i odczuć jego arcydzieło, trzeba było koniecznie wszystko, co jakiegokolwiek źródło poznania jego życia, charakteru i umysłowości mogło stanowić, na nowo samoistnie przemyśleć, uwzględniając przytem w dużo większej mierze, niż to p. Mazanowski czynił, moralne i umysłowe środowisko. Za ponownem zaś i może nieco szerszem przestudiowaniem i przemyśleniem całego materiału do biografji. musiała już naturalnym biegiem rzeczy pójść także i próba ponownego jej przedstawienia.

1.

Dom, w którym się Antoni Malczewski urodził, prowadzony był na stopę pańską: atoli rodzice poety byli w tej sferze towarzyskiej, do której się liczyli, *homines novi*. Wszedł do niej dopiero jego dziadek, Ignacy, przez żonę «Antoninę z Denhofów na Skrzynnie hrabiów Duninów», przez która też weszły nawet podobno do żył autora *Marji* jakieś atomy «wrażej krwi», Augusta Mocnego. Ignacy Malczewski, sam z niezamożnej szlachty sanockiej pochodzący, dostał się szczęścia tak wysokiej koligacji tylko dlatego, że wprzód już wielkim sprytem i zabiegliwością zdołał się na względach Czartoryskich i na marnotrawstwie Sanguszków dorobić grubego majątku i zarazem dlatego, że wybrana jego, nieładna i niebogata, starzała się już w panieństwie. Skoro jeszcze tedy przy protekcji przyszłej rodziny ozdobił pan Ignacy swoje chudopachołskie nazwisko tytułem «regenta nadwornego kancelarji mniejszej koronnej», wydano zań «hrabiankę» nawet dość skwapliwie. Córka Niemki i sama całkiem prawie zczudziemczała pozwoliła babka poety mężowi swemu zajmować się dalszem pomnażaniem majątku, a sama założyła sobie wspaniałą rezydencje w prześlicznie (o cztery mile od Zastawia) położonych Chołodkach, które przezwała Antoninami, i tutaj z pańska po francusku wychowała na marnotrawców ojcowskiego dorobku, dwu synów: Jana i Ksawerego.

Starszy, Jan Józef, przeznaczony do kariery wojskowej, oddany został z czasem do warszawskiego korpusu kadetów, którego katechizmem rycerskim słabo się jednak był przejął. Jeżeli nawet coś dobrego czepiało się duszy w szkole, to zapewne wietrzało szybko w olśniewających salonach ciotki Barbary Sanguszkowej, stryjecznej siostry matczynej, która zwykle zimy hucznie przepędzała w stolicy.

Kiedy Ignacy Malczewski w r. 1779 umarł, był wtedy już przyszły ojciec poety przyzwoicie obdłużonym rotmistrzem kawalerji narodowej. Milionowy, a bez grosza długu spadek po ojcu rozdzielili między siebie synowie w ten sposób, że młodszy Ksawery wziął t. zw. schedę Gnojenską w powiecie Włodzimierskim, Jan zaś schedę Radziwillowską w Krzemienieckim. Oprócz miasteczka Radziwillowa przypadł mu tam w udziale cały szereg wsi i sporo ulokowanych na zastawnych dzierżawach kapitałów, nie licząc stadnin, powozów, sreber i kosztownych sprzętów. Stawszy się panem samowładnym tak pięknej fortuny, kupił sobie zaraz Jan Malczewski szefostwo XVII pieszego regimentu wojsk koronnych i, pędząc dalej wesołe życie w Warszawie, tak dobrze majątkiem administrował, że już około roku 1789 okazała się potrzeba uregulowania interesów przez sprzedaż Radziwillowszczyzny, a niebawem przyszło się rozstać i z kupionym wzamian kluczem Miropolskim, Kiedy w roku 1792 stawał na ślubnym kobiercu z Konstancją z Bleszyskich Haumanową był jeszcze właścicielem Kniahinina w okolicy Dubna, oraz – ale to już do spółki z bratem – dziedzicznych jeszcze, blisko Antonin położonych, Mazepiniec i Xawerowki. W Antoninach, które zresztą wraz z Zakryniczem i Orlicami były tylko zastawną dzierżawą od Sanguszków, mieszkała dalej matka, zastrzegłszy je sobie jako dożywocie.

W dalszym trwoniieniu fortuny ojcowskiej miała już panu szefowi dopomóc, znakomicie do tego uzdolniona, małżonka. Panny Bleszyskie, wszystkie pięć, miały w Warszawie ustaloną sławę zarówno z urody, jak z zalotności i jej sukcesów. Konstancja, w chwili gdy Jan Malczewski zapłonął afektem ku niej, była już od jedenastu lat żoną pułkownika Filipa Haumana i

matką trojga żyjących i dwojga zmarłych dzieci. — Późniejszy dzielny generał Kościuszkowski, ani przeczuwał, przenosząc się w 1790 roku do regimentu szefostwa Malczewskiego, jaki sobie los gotuje. Nawet wówczas, gdy żona naparła się gwałtem towarzyszyć regimentowi w wyprawie, która pod dowództwem Ks. Józefa i Kościuszki ruszała na kresy, nie domyślał się jeszcze pułkownik, jaki był rzeczywisty tej zachcianki powód. Dopiero kiedy – okradłszy go doszczętnie uciekła z Jasnohorodki, konwojowana przez Malczewskiego, który w ten sposób świecił jedyny, zdaje się, swój wojenny sukces – dopiero wówczas zrozumiał niefortunny mąż, jak haniebnie był zdradzany.

Nic lepiej nie Charakteryzuje obojga małżonków, juk lisi który Hauman pisał do żony zaraz po jej ucieczce. Obwinia w nim tylko «zdrajcę niepocziwego, który szuka chluby, że cię tak uwieść potrafił» Jej samej delikatne tylko i pełne smutku czyni wymówki. «Nawet bielizna moja — pisze— co lepsza pozabierana została i wszystkie rzeczy, tak stajenne, jako i kuchenne», choć «wiesz dobrze, w jakim jestem niedostatku, że właśnie bez grosza tu pojechałem».

Ten list rozmiął się zapewne z inaczej zupełnie brzmiącym listem p. Konstancji, pisany już z Szewny w Sandomierskiem, gdzie się u siostry swej Toczyskiej na razie schroniła. Rzuciwszy w nim mężowi brutalne słowa zerwania, przeniosła się wkrótce «jak ówczesny porządek wymagał» do klasztoru Wizytek w Warszawie i tam rozpoczęła proces rozwodowy, któremu zrozpaczony, bo zawsze jeszcze kochający pułkownik, nic próbował już stawiać oporu.

Malczewski tymczasem «chcąc ochronić znaczne posiadane na Wołyniu majątki, podpisał akt Targowicki»... «Otrzymał też zaraz w wojskach sprzymierzonych stopień generał-lejtnanta z dodatkiem znacznej pensji oraz świetnych wstęp i orderów». Od pojedynku śmiertelnego z Haumanem ochronił go król, który ciężko pokrzywdzonemu pułkownikowi tej nawet satysfakcji wzbronił osobnem odrecznem pismem.

Po ślubie, który się odbył w marcu 1792 roku pp. Malczewscy sami widocznie uznali za stosowne zejść na jakiś

czas z oczu dotychczasowego towarzystwa, bo wyjechali zaraz do Kniahinina i tam, jak zapewnia Kajetan Kraszewski, pięć lat mieszkali bez przerwy.

Dnia 3 czerwca 1793 urodził się im syn, Antoni. Taką przynajmniej datę podał, wstępując do wojska, on sam, wymieniając równocześnie jako miejsce urodzenia Warszawę. Jeżeli się w tem nie mylił, to widocznie pani Malczewska, jak prawdziwie «modna żona», decydując się mieszkać na wsi zastrzegła sobie jednak, gdy:

*Przyszło do interczyzy: punkt pierwszy, że w mieście
Jejmość przy doskonałej francuskiej niewieście,
Co lepiej, bo Francuzka, potrafi ratować,
Będzie mieszkać, ilekroć trafi się chorować.*

Gdziekolwiek jednak sama chwila ujrzenia świata przysłemu autorowi *Marji* wypadła, ziemia, która go wydała, wykarmiła, wychowała i wykształciła na poetę, był Wołyń. Aż do ukończenia studjow opuszczał Antoni Malczewski tę najbliższą swą ojczyznę — jeżeli wogóle ją opuszczał — chyba tylko na krótko, odwiedzając może którą z ciotek w Galicji lub w Sandomierskiem.

O latach jego przedszkolnych nie wiemy właściwie nic. Możemy tylko przypuścić, że kobieta tego gatunku, co pani Malczewska, niewiele się musiała dzieckiem zajmować, zostawiając to niańkom, potem guwernantkom, wreszcie może starszej od niego o pięć lat, córeczce swojej Filipce Hauman. Te, później przynajmniej, niewątpliwie łączyły poeta jakieś serdeczniejsze wspomnienia. Edward Hauman natomiast, który w chwili urodzenia Antoniego, miał conajmniej lat siedem, był już na towarzysza dla niego za duży, a na opiekuna czy protektora za wielki łobuz. Oboje oni zresztą w r. 1802 odesłani zostali ojcu, znikli tedy z otoczenia przyszłego poety, jeszcze nim skończył lat dziesięć, co, gdy się zważy, jak się w przyszłości pokierowali, należy uważać za wypadek dla niego raczej szczęśliwy.

Nie wiadomo też, jakby mu wyszła na zdrowie ta atmosfera moralna, którą lubiła oddychać i którą musiała wytwarzać generałowa. Ale ta umarła już w r. 1800, kiedy Antoni

miał zaledwie lat siedem, a brat jego rodzony, Konstant, może z pięć. Czar, jaki wywierala ta pani na pleć męską, musiał być zaprawdę niezwykły. Oto, pierwszy mąż nie mógł od niej duszy odedrzeć, mimo całej niegodziwosci, z jaką z nim postąpiła, a jak strasznie drugi cierpiał pod obuchem jej utraty, o tem najlepiej świadczyć może list, który pod wpływem tego cierpienia napisał do... generała Haumana. «Wyrok najwyższego Boga — brzmią słowa tego listu — przez śmierć najukochańszej żony mojej w takiej mnie pogrzyżył smutku przepaści, że nad tem tylko myślę, czem tak wykroczyłem, że na takie zasłużyłem ukaranie. Nic więc w życiu mojem tak występnego znaleźć nie mogę, jak to, że m targnął się na związki, które Go łączyły z przeszłą żoną moją i, że z tego powodu stałem się Mu okazją do wycierpienia niezmierniej zgryzoty. Stoi więc to dzień i noc przed oczyma, a zgryzota moja, której ani czas zmniejszyć nie potrafi, wystawia mi przed oczyma czelność duszy mojej i tem więcej pomnaża zgryzote moje. Udaje się do Niego, jako do człowieka, którego uczciwość była i jest prawidłem, abyś się nademną zlitował, abyś mi przebaczyć raczył, abyś mi winy i wykroczenia zapomnieć i darować raczył. O! żebyś wiedział, jak nieszczęście mnie zgnębiło, w jakiej sytuacji dni mojego życia od momentu śmierci tej najukochańszej kobiety prowadzę, nienawiść Twoja pewno w litośćby się obróciła. Padam więc przed Tobą na kolana, żebrze Twego miłosierdzia, abyś mi moje darował winy, abyś mi swoją powrócił przyjaźń, może gdy będę mniej sobie miał do wyrzucenia, może, czyli nie spokojniej doczekam momentu śmierci mojej; jeżeli zaś Twoja niechęć do mnie, a niechęć sprawiedliwa, jest tak mocna, że nigdy darować mej winy nie możesz – odbierz mi życie, każ mi się z Tobą widzieć i stań się autorem zejścia mego, odbierając mi życie, które mi jest ciężarem niezmiernym. Przyłączam zapis uczyniony, racz JWPan Dobrodziej nie odrzucać te moja mała dla dzieci jego przysługę, racz wierzyć, iż nikt nic jest nieszczęśliwcy odemnie i nikt więcej jak ja żalować nie może błędów».

Nie kłamał bólu człowiek, który taki temu bólowi dawał wyraz. I co ważniejsza – nie mógł być złym człowiek, który był zdolny do tak wspianiałego aktu skruchy. Z tego listu wynika, że

mógł być generał major wojsk rosyjskich, Jan Malczewski zupełnie innym człowiekiem niż był, gdyby inne był odebrał wychowanie, gdyby był dzieckiem innej epoki i innej warstwy społeczeństwa. Wynika też z tego listu i to, że te dobre skłonności, to «serce», którym promieniował zawsze autor *Marji*, mógł on jednak mimo wszystko odziedziczyć po ojcu. Tak jak po matce znów niewątpliwie odziedziczył ów urok nieodparty, którym podobno jednał sobie ludzi, odbierając im wprost zdolność krytycyzmu.

Zdaje się, że fizycznie wogóle był Antoni podobny do matki. Bielowski na czele swego wydania *Matji* z roku 1843 umieścił portret jego z lat chłopięcych, który ukazuje nam śliczne kozackie pachole z przekreślającym wysokie czoło «oseledcem» i z «torbanem» w ręku.

Zaprzeczonej później przez Wojcickiego, nie wiadomo na jakiej podstawie autentyczności tego wizerunku broni właśnie wyraźne - jeśli się nie łudzę — podobieństwo rysów chłopca z reprodukowanym w roku 1874 przez *Kłosa* portretem pani Malczewskiej. Pani Malczewska pochowana została na cmentarzu bernardyńskim w Warkowiczach, ale umarła w Dubnie. K. Kraszewski utrzymuje, że już w pięć lat po ślubie przenieśli się tam rodzice poety «z powodu złego zdrowia pani». Istotnie zjeżdżanie do Dubna na kuracje pod osobistym kierunkiem słynnego lekarza Jana Lernetę (od r. 1812 honorowego dyrektora Krzemienieckiego gimnazjum) było wówczas u zamożnych rodzin wołyńskich i podolskich bardzo w modzie. Zdrowie p. Malczewskiej podupadło widocznie w związku z urodzeniem drugiego syna Konstantego (18), ale do Dubna obok sławy Lernetę mógł ją też ciągnąć i huczny dwór właściciela Dubna ks. Michała Lubomirskiego. Zresztą niemniej też huczne i rojne dubińskie kontrakty musiały zapewne już i dawniej te lubiąca się bawić parę, do niezbyt odległego miasta nieraz ściągać.

Interesy majątkowe przedstawiały się zaś wówczas jęczę nienajgorzej. Niedawno dopiero otrzymali bracia Jan i Ksawery spadek po matce, która zmarła 3 maja r. 1795. Dzierżawy jej zastawne: Antoniny, Zakrynicze i Orłince wykupił zaraz potem

ks. Eustachy Sanguszko i Malewscy poczuli naraz tyle gotówki, że kiedy jeszcze w r. 1799 sprzedali temuż Sanguszcze Mazepince i Ksawerówkę, mogli sobie pozwolić na kupno od Czartoryskich całego klucza na Podolu z miasteczkiem Tarnoruda. Wkrótce potem widocznie Ksawery spłacił brata, bo panem Tarnorudy został sam, a ożeniwszy się niedługo przedtem, tam też założył rezydencje.

Generała natomiast koleje dalsze osłania zupełna mgła. Wiemy, że z Dubna z końcem 1802 r. odesłał Haumanowi dzieci i że w Dubnie też w r. 1808 umarł. Tam więc może stale i po śmierci żony mieszkał. Stecki wspomina, że ożenił się powtórnie z jakąś Stadnicką, no i faktem jest, że niejaka Karolina z Malczewskich Kulmanowa uchodziła później za przyrodnią siostrę autora *Marji*. Kiedy umarła (a raczej spaliła się) w r. 1854 połączono z jej grobowcem kamień pamiątkowy dla poety. Musiało jednak to drugie małżeństwo odbyć się i żyć bez rozgłosu, bo nigdzie o nim nie słyhać. Dość powiedzieć, że nawet stary Detiuk (Antoni Andrzejowski), który np. domem Ksawerostwa Malczewskich zajmuje się obszernie, a wszystkie plotki wołyńskie z tego czasu notuje jak najskrzetniej, ani o tem małżeństwie, ani o generale wogóle nic nie wspomina. Od dra Antoniego J. natomiast dowiadujemy się, że ojciec poety ostatnie lata spędził osamotniony, usunął się od świata, sprzedał nawet Kniahinin, trwonił resztki fortuny spadkowej. Jakiegokolwiekbądź jednak były osobiste losy generała, to zdaje się być pewnem, że synami swoimi – zbliska przynajmniej — się nie zajmował Młodszy Konstanty od dziecka podobno stale przesiadywał u stryja w Tarnorudzie; Antonim wnet jakoś lub może i zaraz po śmierci matki zaopiekowała się serdecznie, mieszkająca podówczas w Dubnie pani podkomorzyna Juljanna z Błędowskich Skibicka. Jedyne jej syn Franciszek, późniejszy szambelan, radca stanu, wreszcie kurator szkół wołyńskich, przytem pisujący pod pseudonimem Włodzimierzanina lub Wołynianina, literat i publicysta – był od przyszłego autora *Marji* nie wiele młodszy i stał się jego najbliższym przyjacielem. Do niego i jego matki są pisane jedyne listy poety, jakie się zachowały, z jego sztambucha

wypisał K. Wł. Wojcicki najwcześniejsze znane Malczewskiego utwory. Otóż tenże Wojcicki, opowiadając w nekrologu p. Skibickiej, jak gorliwie zajęła się ona po śmierci męża wychowaniem «wyrastającego zdrowo syna, sprowadziwszy z Krakowa i Francji wyborowych do niego nauczycieli», dodaje: «Korzystał z nich również przebywający w jej domu też w późniejszym życiorysie poety, że ten już «pierwsze nauki odbierał w Dubnie wraz z młodym Francisz-Antoni Malczewski, późniejszy autor *Marji*». Zapewnia kiem Skibickim». Wobec tego zaś nie może nam być obojętna wzmianka Tadeusza Steckiego, że «pierwszym nauczycielem i przewodnikiem Skibickiego był przypadkiem Kollątaj». Uwolniony z więzienia w Ołomuńcu miał on «zrazu przyjąć ofiarowaną sobie gościnę w domu matki Skibickiego w Dubnie». Jakoż – zważywszy, że istotnie ks. Podkanclerzy, zaraz po uwolnieniu z austriackiego więzienia, znalazł się w styczniu 1803 r. na Wołyniu i że od tej chwili aż do r. 1806 «mieszkał w domach swych przyjaciół» – niema w tem nic niemożliwego. Mogłoby tylko zachódlic pytanie, czy czasem Stecki nie pomieszał domu Skibickich z domem krewnego ich podkomorzego Deniski. U niego bowiem w Berechu mieszkał Kollątaj, po przyjeździe na Wołyn r. 1803 napewne, a młody Skibicki mógł podlegać jego wpływowi pedagogicznemu i tam. Być jednak może, że i u samej p. Skibickiej przebywał Kollątaj w ciągu dalszych miesięcy tego samego roku, ale nie w Dubnie, jak podaje Stecki tylko u Krzemieńcu. Tam bowiem przesiadywał od czerwca 1803 do wiosny 1804 r. niewątpliwie, a że i pani Skibicka, już wówczas dla edukacji syna i wychowanka na dłuższy pobyt do Krzemieńca zjechała, jest rzeczą bardzo prawdopodobną. Że w późniejszych latach (od 1806) stale tam mieszkała, to wiemy od K. Wójcickiego; za tem, że bodaj na czas jakiś osiadła tam już w 1803 r, przemawia choćby i to, że napewne w tym roku znalazł się w Krzemieńcu dziesięcioletni Antoni Malczewski. Uczniem gimnazjum wołyńskiego miał zostać dopiero w r. 1805; jeżeli więc bawił w Krzemieńcu już od r. 1803, to chyba dlatego, że przeniosła tam swoją siedzibę, ta, pod której dachem stale przebywał.

2.

W chwili, kiedy przyszedł autor *Marji* znalazł się w przyszlých Atenach wołyńskich, istniała tam szkoła powiatowa, której rozbiór Polski nie wielkie przyniósł zmiany. Ot tylko w r. 1801 «W. Czechrynców, sowietnik guberski, wizytując szkoły, zabronił uczenia z książek tych: Wymowa z Pyramowicza (sic), Prawo natury, Polityczne, Ekonomiczne, Powszechna historia na klasę III. Przypisy ku niej i tym podobnych. Wszystkie tego gatunku książki kazał sobie złożyć, ponieważ myśli autora nie są zgodne z rządem pod monarchią zostającym». Ale zresztą «sposób uczenia od komisji (edukacyjnej) przepisany ściśle zachowany został, równie godziny i czas». Tylko «język Rossyjski przybył i osobne ma godziny».

Szkoła musiała być nienajgorsza – przynajmniej nauczyciele, począwszy od rektora Jana Nepomucena Tylkowskiego, patentowanego królewskiego geometry, mieli po większej części bądź doktorat, bądź *atestat cum nota eminentiae* krakowskiego uniwersytetu, a niektórych z nich (w tem trzech braci Jarkowskich) pozostawił Czacki na stanowiskach i po przekształceniu szkoły na «Wołyńskie Gimnazjum».

Ale właśnie, że w r. 1803 plan utworzenia w Krzemieńcu tego «celniejszego» zakładu już był w głowie wizytatora dojrzał i właśnie się z Kołłątajem na ten temat konferowało, więc dlatego może i Malczewski uczniem (publicznym w każdym razie) szkoły powiatowej już nie został, tylko przygotowywał się na miejscu na ucznia przyszłego gimnazjum. Przynajmniej – mając z jednej strony wyraźne urzędowe świadectwo Czackiego, że «przybył do Krzemieńca w r. 1803, kiedy jeszcze była szkoła powiatowa», z drugiej zaś strony fakt, że w «Raporcie o stosunkach szkół powiatowych krzemienieckich do Imperatorskiego Wileńskiego Uniwersytetu w Roku 1805» w żadnej klasie niema jego nazwiska, trudno inny stan rzeczy przypuścić. Dopiero tedy «gdy w r. 1805 dnia 1. października otworzyłem gimnazjum wołyńskie – pisze Gzacki – IP. Malczewski został uczniem tej celniejszej szkoły». A stało się to właśnie – jak świadczy Wójcicki – za namową samego założyciela, który był zdeklarowanym

zwolennikiem «edukacji publicznej», a przeciwnikiem prywatnej i który z domem p. Skibickiej w bliskiej pozostawał zażyłości. Zresztą, jeżeli naprawdę Kołłątaj w tym domu przebywał, to w takim razie z nim razem przebywał tam cały plan twórczy gimnazjum Wołyńskiego. Zapał opiekunki Malczewskiego dla tej szkoły już tem samem tłumaczyłby się doskonale. Dodajmy jeszcze, że na liście fundatorów zakładu widzimy też i stryja poety, Xawerego, z kwotą 1000 złp. rocznie.

Gimnazjum wołyńskie miało, jak wiadomo, program nauk 10-letni: cztery klasy i trzy t. zw. kursa dwuletnie. W klasach uczono głównie pięciu języków: polskiego, łaciny, rosyjskiego, francuskiego i niemieckiego. Z tych pierwsze dwa, traktowane jako jeden przedmiot, zabierały 5 godzin tygodniowo, inne po cztery. Reszta natomiast przedmiotów, mianowicie: arytmetyka, geografia, «nauka moralna» i religja raptem po jednej godzinie. Razem tedy było godzin dwadzieścia, a rozłożone były tak, że lekcje odbywały się od 8-10 przed południem i z wyjątkiem wtorków i czwartków od 2-4 po południu. We wszystkich czterech klasach było tak samo.

Co do kursów, to plan ich za czasów Malczewskiego przedstawiał się następująco: Pierwsze dwulecie wypełniały matematyka i lusterja wraz z geografią jako przedmioty główne i greczyzna oraz «wymowa» jako «dodatkowe». Przytem w zakresie matematyki pierwszy rok przeznaczono na geometrję, drugi na algebrę i logikę. (Nazywano też urzędowo pierwszy rok pierwszego kursu «kursem geometryi», drugi «kursem algebry».) W zakresie historii i geografji rozpoczynano od nowożytnej, a w drugim dopiero roku przychodziła kolej na starożytną. W drugim dwuleciu głównymi przedmiotami były fizyka i prawo, ale ostatecznie doczepiono i tutaj teorje stylu i wymowy, tymczasowo zaś także przeznaczoną na przyszłość na czwarte dwulecie wyższą matematykę. Przedmiotem nadobowiązkowym nadto była mechanika. Gdy się jeszcze zważy, że w zakresie prawa, które zrazu było rozdzielone w ten sposób, że prawo natury, polityczne i prawo narodów miały wypełnić rok pierwszy, a drugi ekonomja polityczna, przybywały wciąż nowe przedmioty jak: statystyka,

prawo polsko-litewskie, rzymskie rosyjskie, encyklopedia prawa - to widać odrazu, że to drugie dwulecie miało zupełnie fizjonomię uniwersytecką. Tu już niepodobna było zamknąć kursu w obrębie 30 godzin tygodniowo, jak to jeszcze miało miejsce w dwuleciu pierwszym (mimo, że każdy z głównych przedmiotów miał 10 godzin), tylko trzeba było wybierać.

To sarno było w dwuleciu ostatniem. Tutaj jako przedmioty główne figurują: chemja z hislorją naturalną i literatura; jako dodatkowe: gramatyka powszechna i biblijografja. Ale nie trzeba zapominać, że historja naturalna to znaczy zoologja, botanika i mineralogja, literatura zaś to zrazu literatura polska i łacińska oraz grecka, potem prócz tego francuska i rosyjska, a nadobowiązkowo angielska.

Malczewski w r. 1805 przyjęty został do klasy czwartej i w lipcu 1806 ukończył ją ze srebrnym medalem, który mu na popisie publicznym własnoręcznie przypięła pani Skibicka.

Polskiego i łaciny uczył go tutaj wedle gramatyki Kopczyńskiego Franciszek Oledzki, autor mowy *«O użytku i potrzebie języka łacińskiego szczególnie w stosunku z Pisarzami klasycznymi Rzymian»* (Krzemieniec 1811), a także próbujący sil swoich i na niwie poezji. Program nauk na rok 1805/6 świadczy, że Malczewski zaczął lekcje polskiego i łaciny w szkole pod dobrą dla przyszłego poety wróżbą. Oledzki zapowiada w nim, że w klasie IV-tej «rzecz mając o Prozodyi, w niey o mierze zgłosek, rodzajach i odmiennościach wierszów, oraz o sztuce ich składania mówić będzie, uwagi swoje przykładami klasycznymi objaśniając». Niemieckiego i geografji uczył serdecznie wspomniany przez starego Detiuka Antoni Malawski, francuskiego i «moralnej» dobrze znany z korespondencji Słowackiego, biblijotekarz krzemieniecki «pan Paweł» Jarkowski. Kołłataj ma dla niego słowa wielkiego uznania. Wreszcie rosyjskiego i arytmetyki srogi Antoni Strzelecki, który, jak zapewnia Detiuk, «swoim wykładem arytmetyki dzielnie usposabiał uczniów do korzystnego słuchania wykładu wyższego w lekcyach Sciborskiego, Czecha – a nawet Sniadeckiego». Exhortatorem i nauczycielem religji był ks. kanonik Bazyli

Sobkiewicz, pozostały jeszcze wraz z Jarkowskimi w spadku po szkole powiatowej. Wszyscy ci ludzie pamięć swoją – poza sercami uczniów – utrwaliли jedynie w mowach, które stosownie do wymagań Kołłątaja i Czackiego musieli inaugurować wykonywanie swego zawodu (Strzeleckiego mowa o języku słowiańskim i rosyjskim wyszła aż w trzech wydaniach), ale wedle wszystkiego, czego się o nich można dowiedzieć, byli nauczycielami dobrymi i sumiennymi.

Jeżeli zaś już w obrębie czterech niższych klas starał się Czacki o dobór sil możliwie najlepszych, to katedry kursów pragnął mieć obsadzone już nieledwie znakomitościami. Oczywiście nie ze wszystkim mu się to udało, bo tych znakomitości i na uniwersytetach nie było wówczas wiele, w każdym razie jednak sam fakt, że wielu profesorów krzemienieckich przechodziło następnie na katedry uniwersytetów w Wilnie, Kijowie czy Charkowie świadczy o wysokim, jak na owe czasy, poziomie ich uczoneości. O tem zaś, że katedra w Krzemieńcu nie uchodziła w opinii za wiele mniej od uniwersyteckiej zaszczytną, świadczy najlepiej to, że nie wahał się przenieść tutaj (na dyrektora co prawda) z krakowskiego uniwersytetu znakomity matematyk Józef Czech, a za nim przyjaciel jego, głośny, niestety już w 1807 r. zmarły, przyrodnik Franciszek Scheidt. Obaj członkowie Towarzystwa przyjaciół nauk w Warszawie.

Nie należeli atoli do znakomitości nawet krzemienieckich profesorowie, z którymi się zetknął na pierwszym roku pierwszego kursu Malczewski. Jeszcze Wojciech Jarkowski, choć «umiejętność jego nie sięga za Euklidesa i Zaborowskiego geometrye i dwa rozdziały algebry», miał przynajmniej talent pedagogiczny i uczył podobno geometrii bardzo dobrze. Ale Karol Mirowski, królewski przysięgły geometra, który niedawno w poprzedniej powiatowej szkole był jeszcze nauczycielem fizyki i który dopiero w braku innego kandydata na nalegania Kołłątaja «obiecał przeczytać dzieło Mentala i Volney'a» i na tej podstawie «ulożyć sobie plan kursu» – ten musiał już historje i geografje wyklądać niesobliwie. Nazywa go też «mniej doskonałym w

swoim obiekcie» Lelewel, który niebawem ma przynajmniej geografję starożytną przez krótki czas, obok Mirowskiego historii, wykładać – niestety dla Malczewskiego już za późno. Chyba może z ciekawości był kiedy na jego wykładzie jako uczeń drugiego kursu (w r. 1810). Tymczasem na drugim roku I-go kursu do algebry, a zapewne i logiki, ma już bardzo zdolnego Michała Sciborskiego, wkrótce – po Czechu – dyrektora zakładu, do historii zaś nadal musi się kontentować Mirowskim. Ale na tym drugim roku studjuje też Malczewski już dwa przedmioty dodatkowe, mianowicie greczyznie i wymowę. Tutaj zaś ani na jednego ani na drugiego z wykładających nie mógł się uskarżać. Michał Jurkowski (Krakowianin) był hellenistą zapalonym i zawołanym. Był autorem wielkiego słownika grecko-polskiego i polsko-greckiego, wydał dla swoich uczniów Antologję grecką, ogłosił rozprawę: «*O Demonach, czyli Geniuszach u filozofów greckich w stosunku do duszy człowieka*», – wykładał zaś nietylko język, literaturę i starożytności, ale prócz tego obowiązkowego kursu «dawał uczniom przez samą gorliwość tylko lekcje krytyki i hermeneułyki». Malczewskiego w roku 1807/8 widzimy wśród «początkujących» jego uczniów na lekcjach języka i równocześnie na lekcjach «historji i literatury greckiej».

Co się tyczy profesora teorji stylu i wymowy – wystarczy tu podać samo jego nazwisko. Był nim Euzebiusz Słowacki.

«Materje z nauk w gymnasium wołyńskim» wykładanych i każdego roku w lipcu «na popisy publiczne uczniów tegoż gimnazyum porządkiem klass i kursów wystawionych» informują nas, że dawał on w ciągu dwu pierwszych kursów całokształt teorji stylu wogóle, następnie wymowy i poezji. Uczył tedy «na czem zależy jasność i prawdziwość, na czem moc i wielkość, na czem śmiałość, żywość, delikatność i niewinna prostota» stylu — dawał próbki i wyjaśniał znamiona «ciemności, przysady i nadętości». Rozwodził się szeroko nad wszelkimi rodzajami «postaci czyli figur mowy, przenośni i tych postaci słownych lub myślnych, które przenośniami nie są», wdawał się w subtelności, jak n. p. różnice między wysokim stylem a górnym, rozróżniał wreszcie «górnosc

pochodząca z wielkości myśli» od górnosci wynikającej z uczucia» i osobno omawiał «górnosc obrazów». W zakresie teorii wymowy i poezji wykladał naprzód prawidła ogólne, następnie odnoszące się do każdego z gatunków, a rzecz o każdym z osobna gatunku kończył «skróconą» jego historją. W historii tej uwzględniał literatury: grecką, rzymską i polską, ale przykłady dobierał głównie z łacińskiej, z polskiej, conajwyzej przy poezji. Ćwiczenia prowadził w ten sposób, że przekład wybranych ustępów łacińskich miał dawać próby i wzory poszczególnych właściwości stylu i znamion gatunkowych wymowy i poezji w obu językach. Tak w r. 1807/8, w którym Malczewski zaczął go słuchać, tłumaczono na I-szym kursie z Cycerona mowy *Pro Ligano* i *Pro Roscio Amerino*, wyjątki z Liwjusza, Tacyta, Kurcjusza, jedną eklogę Wirgiljusza i cztery ody Horacjusza; ci też autorowie z dodatkiem jeszcze Owidjusza występują i w latach następnych. Ze szczegółowych tych, po kilka kartek na każdy kurs wypełniających planów, planów n. b. rzeczy starannie wyuczonych, bo wymaganych przy egzaminie, można nabrać przekonania, że przyszły poeta mógł na tych lekcjach korzystać bardzo wiele. Było to pierwsze kształcenie tego subtelnego poczucia wartości językowych i stylistycznych i tej świadomości ich użycia, którą się tak wybitnie odznacza *Marja*.

Uczniowie czytali też zresztą na pierwszym kursie «listy i pisma w różnych materyach własnej pracy», na drugim zaś już i «rozprawy i mowy i wiersze własnej pracy tudzież tłumaczenia z autorów łacińskich, francuskich i niemieckich wierszem i prozą».

Zespół nauczycieli przyszłego poety zamyka na tym pierwszym kursie malarz Józef Pitschman, «którego prace (głównie portrety) zdobią ściany wszystkich nieledwie zamożniejszych dworów Podola, Wołynia i Ukrainy». Musiał więc cieszyć się dużą, prowincjonalną przynajmniej, sławą. Godzi się zaś wspomnieć o nim choćby dlatego, że Malczewski w rysunkach i malarstwie, których się od niego uczył, dość wysoki osiągnął stopień kunsztu.

W drugim dwuleciu głównymi profesorami Malczewskiego byli: stary już Jan Witwicki (ojciec Stefana),

który wykładał fizykę i Michał Choński, który dzierżył katedrę prawa. Pierwszy z nich niczem szczególnie się nie odznaczył (jakieś prace z zakresu przedmiotu podobno w rękopisach po nim zostały), ale jako pedagog był chwalony. Drugi – doktor filozofji i nauk wyzwolonych – tłumacz *«Zasad ekonomji narodów»*, Jakobiego, do których dodał wiele własnych uwag, autor wreszcie rzeczy: *«O wpływie systematów opodatkowania na stan zamożności narodów»*, prócz artykułów drukowanych w *Athenaeum* Kraszewskiego i rozpraw czytanych na publicznych posiedzeniach licealnych – był niewątpliwie jedną z znakomitszych sił zakładu. Świadczy i Detiuk Andrzejowski, że «uczniowie jego stali się wzorowymi prawnikami». W chwili gdy Malczewski był uczniem drugiego kursu, nie było w Krzemieńcu rożnych katedr specjalnych w zakresie prawa; polsko-litewskie, rosyjskie, rzymskie, z których każde miało później osobnego profesora, nie były jeszcze wykładane. Malczewski – jak to czytamy w świadectwie Czackiego – «uczył się prawa przyrodzonego, prawa politycznego, ekonomji politycznej i prawa narodów», a to wszystko jako jeden przedmiot na dwa lata rozłożony wykładał sam Choński.

Poza dwoma przedmiotami głównymi, słuchał zapewne Malczewski w dalszym ciągu wykładów Słowackiego – teraz już teorii poezji – i gorliwie przykładał się do nauki matematyki wyższej, której mistrzem był mu sam Józef Czech. Zresztą być może, że już w tem dwuleciu słuchał Malczewski niektórych wykładów z kursu III-go. Z jednej bowiem strony świadectwo, wystawione mu przez Czackiego, wszystkie prawie przedmioty tutaj wykładane wymienia, z drugiej zaś strony faktem jest, że po ukończeniu II-go kursu Malczewski pozostaje w Krzemieńcu już tylko niespełna rok. Świadectwo ostateczne wydaje mu Czacki z datą 10 maja 1811 r. podczas gdy rok szkolny kończył się tam w połowie lipca. Co więcej w zachowanym w protokołach wizytatorskich spisie uczniów, którzy się odznaczyli w r. 1810/11, nazwiska Malczewskiego niema, a to się dotąd nigdy nie zdarzyło i samo świadectwo Czackiego wyłącza przypuszczenie, żeby poeta miał kiedykolwiek do nich nie należeć. Pozostaje więc inne

przypuszczenie, a mianowicie to, że regularnym uczniem już w tym roku nie był. Oczywiście, że darmo cały rok blisko w Krzemieńcu nie siedział. Uczył się napewno tych przedmiotów, względnie partji przedmiotów III-go kursu których poprzednio studjować nie zdążył, a których darować sobie nie chciał.

Główne przedmioty trzeciego kursu: chemja, historja naturalna i literatura są w każdym razie – jak już wspomniano – w jego ogólniem świadectwie wymienione, więc Szostakowskiego, Bessera i Alojzego Osieńskiego do szeregu jego profesorów zaliczyć trzeba. Dwaj pierwsi byli następcami nieodżałowanego w Krzemieńcu, a wymienionego już wyżej Franciszka Scheidta, który wykładał przedmioty ich obu. Tadeusz Szostakowski, uczeń Jędrzeja Śniadeckiego, jak świadczą ogłoszone drukiem «*Pieśni i anakreonlyki*», nictylko chemik, ale i poeta – był «wielkich zdolności i kochającym swój przedmiot» profesorem – pozatem niezwykle wymównym. Wilibald Besser, Niemiec z Insbrucka, ale już gimnazjasta lwowski a doktor medycyny krakowskiego uniwersytetu, dopiero od 1809 roku piastował katedrę botaniki i zoologii w Krzemieńcu. Miał wówczas lat zaledwie 26. Botanikiem był podobno bardzo znakomitym. Po zamknięciu liceum krzemienieckiego poszedł na katedrę uniwersytecką do Kijowa.

Profesor literatury ks. Alojzy Osinski (brat Ludwika), członek Tow. przyjaciół nauk, jest podobnie jak i Euzebjusz Słowacki zbyt dobrze znany historykom literatury, żeby tu trzeba osobno o nim mówić. Rozumiał on też o sobie niemało i do Krzemieńca (w r. 1808) dopiero po targach zawitał. Ze względu na przyszłego autora *Marji* ważniejszym będzie wyjaśnienie, jak wykładana wówczas przez tę gwiazdę literatura wyglądała.

Otóż od wykładanej przez Słowackiego na pierwszych dwu kursach wymowy i poezji różniła się ona głównie tem, że podczas gdy Słowacki obszernie wykładał teorję, a krótko historję gatunków, to Osinski na wzór już Laharpe'a odwrotnie. Przechodząc po kolei gatunki naprzód poezji, potem wymowy (jest zatem odmiana i w porządku), na wstępie tylko podaje prawidła każdego, poczem zaraz przechodzi do najznakomitszych

jego przedstawiciele w chronologicznym porządku, w Grecji, w Rzymie i w Polsce. Wykłada żywot pisarza, dokonywa systematycznego rozbioru jego dzieł, przeprowadza wreszcie paralele takie, jak Eneidy z Iliadą, Wirgiljusza z Teokrytem, Juwenala z Horacym i t. p. Ażeby dać wyobrażenie, w jakich rozmiarach mógł się Malczewski zaznajomić na lekcjach «literatury» z literaturą polską, przytoczy się tutaj to, co mówią o tem «Materye» z r. 1810/11, z tego więc roku w którym niewątpliwie Osinskiego słuchał. Otóż w zakresie «wiersza bohaterskiego» czyli epepei mamy tu naprzód «wiadomość o *Lechiadzje* Sarbiewskiego», potem «rozbiór» *Jerozolimy wyzwolonej* Kochanowskiego i *Wojny chocimskiej* Krasickiego. W zakresie «rytmu opisowego, żeglarskiego, astronomicznego i prawidłowego (!)» rzecz «o dziełach: *Wieśniak* Zbylitowskiego, *Flis* Klonowicza, *Nocy gwiazdarskie* Wolskiego, *Świątynia Wenery* Szymanowskiego, *Sztuka rymorska* Dmochowskiego». W zakresie dramatu pod nagłówkiem «Tragedya u Polaków» są paragrafy: «O wierszopistwie Polskiem w wieku XVI», «O trajedyach Sofrona i Msza» i «Rozbiór Trajedyy: *Odprawa posłów Greckich, Władysław pod Warną*». Pod nagłówkiem «Komedyja Polskie»: «O pierwiastkowych i celniejszych Pisarzach komedyi Polskiej» i «Rozbiór komedyi *Powrót posła*». W zakresie «rytmu gęsiowego» mamy «piesniopisarzy polskich»: Kochanowskiego, Sarbiewskiego, Kochowskiego, Grochowskiego, Twardowskiego, Konarskiego, Naruszewicza, Kniazyna, Szymanowskiego, Trembeckiego, Karpinskiego. Przy «rytmie pasterskim» «rozbiór sielanek» Szymonowicza, Zimorowicza, Gawinskiego, Naruszewicza, Karpinskiego. Przy «Baykopismie»: «O Baykach» Krasickiego, Kniazyna, Naruszewicza, Niemcewicza (charakterystyczne opuszczenie Trembeckiego), przy satyrze «rozbiór satyr» Kochanowskiego, Opalinskiego, Krasickiego, Naruszewicza, przy epigramatach: «rozbiór» epigramatów Kochanowskiego, Kochowskiego, Potockiego. Wreszcie przy «wierszu żalonym»: «O elegiach Janickiego, rozbiór Trenów Kochanowskiego,

Kochowskiego, Budziwoyskiego, Kniaznina i rozbiór Elegij: *Wiosna, Powrót na wiec*».

Trzeba dodać, że powyższy program nie był dla Osinskiego kanonem. W roku poprzednim były np. w rozdziale «O piesniopisarzach Polskich»: «Uwagi nad Poezyą Reja z Nagłowiec i wiadomość o życiu jego», a potem mówiło się «O Trzecieskim Andrzeju i Lubelczyku Jakobie». W r. 1808/9 znów rozbiierał w zakresie tragedji n. p. *Żółkiewskiego, Zygmunta Augusta* (Wybickiego?), *Bolesława III*, a *Władysławów pod Warną* obu: i Rzewuskiego i Niemcewicza. W tym roku zaczynał też swój kurs nie od poezji, ale od filozofji Arystotelesa, którego porównywał z Platonem; poczem przeszedł do żywota i dzieł Longina, a dalej od grammatyków, wśród których z polskich o Meninskim mianowicie, Statoriuszu, Woynie, Szylarskim, Trabczynskim i Kopczyńskim była mowa. O systematycznym zatem wykładzie historji literatury jeszcze się tutaj ani nie śni. Zawsze to tylko rzecz o gatunkach literackich, z ludzi zaś i dzieł robi się dosyć dowolny wybór tylko dla lepszego objaśnienia teorji tyle, że się je układa w chronologicznym porządku. Tak samo też jak na poprzednich kursach odbywają się tłumaczenia rzymskich utworów. W r. 1810/11 więc trzy księgi *Eneidy*, trzy ody Horacego, kilka *Metamorfoz* Owidjusza i kilka uslepow z Lucana. Prócz tego uczniowie «czytają pisma swoje w łacińskim i polskim języku».

W latach kiedy Malczewski był uczniem II-go i III-go kursu, wykładano już w Krzemieńcu jako osobne dodatkowe przedmioty literaturę francuską i rosyjską. Pierwszej uczył Karol Gerlache, drugiej Jan Aleksandrowski. Czacki nie wymienia jednnk tych przedmiotów w świadectwie Malczewskiego, a gdzieindziej też nie napotykamy żadnej wzmianki, jakoby na te lekcje uczęszczał. Wymienia natomiast Czacki wśród przedmiotów, studjowanych przez Malczewskiego, język angielski, którego nauczycielem był Jerzy Forster, (a w którym poeta dojdzie kiedyś do bieglności) i rysunki topograficzne, których wraz z geometrją militarną uczył głupawy Czech, Andrzej Szemega. Te rysunki topograficzne wymienia Czacki już wśród t. zw, talentów,

razem z rysunkami u Pitschmana, z fechtowaniem (u byłego gwardzisty napoleońskiego Russela), jazdą konną (u Audiberta) i tańcami (u Graumana),

Edukacja była, jak widzimy, wielostronna. Miała na celu jaknajpełniejszą *kalokagatię*, dbała zarówno o rozwój moralny, umysłowy jak fizyczny i o piękne maniery. Kładła też duży nacisk na religię. Uczniowie codziennie przed lekcjami o 7 1/2 bywali na Mszy, każda uroczystość szkolna połączona była z solennem nabożeństwem i kazaniem słynnego z gorącej wymowy kapucyna ks. Prokopa. I ta strona wychowania kiedyś się w duszy autora *Marji* odezwie.

Wśród mnóstwa rzeczy, których się uczył, głównie oddawał się Malczewski studjom matematycznym. Mówi tak i Bielowski i bezimienny biograf w *Dzienniku literackim* z r. 1852. Czy było to wynikiem szczególnego talentu i zamiłowania, czy też tylko sposobienia się z góry do kariery wojskowej, trudno orzec. Szedł zresztą w tym kierunku sam duch szkoły i z tego miała ona ustalony później rozgłos. «Nauki matematyczne wysoko stoją w waszej szkole – mówił podobno do Krzemienzanina Andrzejewskiego Kajetan Kozmian. – Wychodzących z niej cesarzewicz, przekonany o biegłości skończonych uczniów, bez egzaminu do wojska przyjmuje». Był zaś duch szkoły tylko dzieckiem ducha czasu, ducha jeszcze wieku oświecenia. Franciszek Kowalski pisze w swoich Wspomnieniach, że wtedy «literat, poeta, historyk musiał ją (matematykę) umieć koniecznie, gdyż inaczej żadnej promocji otrzymać nie mógł... Rodzice, potrzebujący nauczyciela do swoich synów na wieś, za najpierwszy kładli warunek, żeby matematykę umiał; a że Krzemieniec miał największą z matematyki sławę, więc wszyscy, choćby z najodleglejszych stron chcieli mieć nauczyciela dla swoich synów koniecznie Krzemienzanina»,

Nietylko więc Malczewski, ale wszyscy wychowawcy wołyńskiego gimnazjum matematyce musieli poświęcać najwięcej pracy. A Malczewski, jeżeli nawet te matematykę szczególnie wyróżniał, to jednak nie wynika z tego, żeby inne przedmioty

zaniedbywał. Uczyl on się bardzo pilnie wogóle. Czacki pisze, że «obdarzony medalem (w klasie IV) zasłużył sobie w rok na odnowienie tego zaszczytu». Rozumie przez to – jak wiemy z aktów – nie medal już, tylko list pochwalny, ale «zasłużył sobie» miał prawo powiedzieć, bo medal przeznaczano w Krzemieńcu tylko jeden dla każdego roku studjów, a zasługujących na tę nagrodę było zwykle więcej. W takich razach rozstrzygał los lub różne subtelne względy pedagogiczne i jeden z zasługujących otrzymywał medal, a resztę wynagradzano listami pochwalnymi, lub orzeczeniem «*accessit*».

W dalszym ciągu studjów nie napotykamy wprawdzie już Malczewskiego wśród «medalowych» ani razu, ale widzimy jego nazwisko wśród «eminentów» «kursu algebry» w lipcu r. 1808, wśród «otrzymujących świadectwo pilności i dobrego postępowania» na pierwszym roku kursu drugiego w lipcu 1809, i wreszcie wśród otrzymujących «List pochwalny» w stopniu wielkim (niższy rodzaj nagrody stanowiły «listy pochwalne» w stopniu znacznym) po ukończeniu całego drugiego kursu w lipcu 1810 r. W maju 1811 r. otrzymuje poeta na uwieńczenie całego osmioletnia swej pracy wspomniany już tyle razy «list świadeczny» wizytatora. Ten list wbrew powyższemu wykazowi laurów, wśród których raz tylko błyszczy medal – nazywa Malczewskiego wyraźnie pierwszym uczniem zakładu. «Z chluba dla tej szkoły – oświadcza – był uczniem, któremu pierwszeństwo zgodne zdanie władzy szkolnej, profesorów, metrów i uczniów samych przyznało». Ta niezgoda z rzeczywistymi wynikami corocznych egzaminów tłumaczy się najpewniej tem, że Czacki nie same postępy w naukach w liście swoim oceniane całość konduity. «Cień nagany jego nie dotknął» – czytamy w tem świadectwie. Był przykładem dobrego postępowania. Imię jego zachowuje się z prawdziwym szacunkiem w księdze uczniów. Z przekonania polecam go wszystkim władzom jako młodego człowieka, który z prawem sercem, z najszcześniejszą zdatnością przez swoje postępowanie okaże pożytki z publicznej edukacji i dowiedzie korzyści, które uczniom ta celniejsza szkoła w dozorze

i ułatwieniu środków do udoskonalenia serca i rozszerzenia władzy rozumu udziela».

Oczywiście jednak w tych entuzjastycznych prawie słowach jest przecież coś więcej niż bezstronne świadectwo. Czuć w nich, że ten chłopiec, o którym zostały wyrzeczone, był ich autorowi szczególnie, serdecznie wprost bliski. Wiemy zresztą od p. Rucinskiej, że «starosta nowogrodzki (Czacki) kochał go bardzo». I od Wójcickiego z nekrologu p. Skibickiej wiemy, jak ona była «wdzięczna Czackiemu, w którym nietylko zwierzchnika, ale opiekuna i jakby drugiego ojca dla obu (syna i Malczewskiego) znalazła». I Bielowski wreszcie, który swe informacje od «jednego z bliskich krewnych» poety czerpie, mówi, że był Antoni «polubieńcem» wizytatora, Nie samemu zaś tylko wzorowemu sprawowaniu się Malczewskiego trzeba tę miłość przypisać. Spotykał on Czackiego i w domu p. Skibickiej i u stryja w Tarnorudzie i w różnych Krzemienieckich domach zapewne i podbijał go niewątpliwie tym swoim urokiem niepokonanym, którym wedle świadectwa jednego z takich, co z nim w Krzemieńcu mieszkali, podbijał wszystkich. «Piękny jak anioł – czytamy w tem ciekawem opowiadaniu – blondy szafirowych oczu, śmiało w gore podniesionego czoła; zawsze uprzejmy, słodki, swawolny, zawojował on całą szkołę krzemieniecką, kolegów i nauczycieli bez wyjątku». To też «zawsze Antosko był naszym orędownikiem, laskodawcą, naszą ofiarą, przyznającą się z ochotą do cudzych grzechów, bo wiedziała, że jej nic za to nie będzie». Jako jeden z drobnych przykładów wspomina; tenżesam świadek wspólną wycieczkę do Tetylkowic. Była to mała wioska pod Krzemieńcem, która od r. 1806 aż do swego wywiezienia do Moskwy (w styczniu 1807) dzierżawił Kołłątaj. «Kołłątaj przesiadywał najczęściej w Krzemieńcu, a my przy pomocy naszego przyjaciela Srednickiego (rzadcy) dokazywaliśmy w Tetlikowcach (sic)». Otóż raz to dokazywanie przybrało takie rozmiary, że mentor – (wychowankom Krzemieńca bez mentora, czyli t. zw. dozorczy, nigdzie nie wolno było się ruszyć) – p. Struminski doprowadzony był do rozpaczki i srożył się najokropoiej. «Wtem zbliża się

Antosko z uśmiechem syreny i słodkim słówkiem rozbraja lwa krzemienieckiego. Musiał on biedny – dodaje w tym miejscu opowiadający – w późniejszym życiu odpokutować gorzko tę pomimowolną na sercami ludzkimi władzę».

Temu samemu wspomnieniu «Z życia Antoniego Malczewskiego», jednemu z najwiarygodniejszych, a jedynemu, które nam go naprawdę żywego z tej krzemienieckiej epoki przywołuje – zawdzięczamy i inne jeszcze do charakterystyki jego chłopięcej indywidualności szczegóły. Przedewszystkiem spotykamy się tu z zupełnie przekonywającym zdziwieniem z powodu «podań» o francuskim rzekomo na wskroś poety wychowaniu. Od czasu jak Bielowski powiedział, «ze Antoni mówiąc, a nawet pisząc językiem obcym, polskiego do lat późnych nie umiał», powtarzano to za nim najchętniej i w wpływom tej «młodszości» polskiego języka u niego w stosunku do francuzczyzny tłumaczono wszystkie uchybienia językowe i zawilości stylu w *Marji*. Tymczasem, jakkolwiek jest rzeczą zupełnie prawdopodobną, że rodzice Malczewskiego oddali go od niemowlęcia niankom Francuzkom i że w pierwszych latach życia po polsku nie umiał, to jednak i bez przytoczonego teraz świadectwa można było przypuścić, że już w domu pani Skibickiej ta obca powłoka została z duszy dziecka starta. Autor zaś rzeczzonego świadectwa zapewnia nas o tem najwyraźniej. «Podań – mówi – o jego francuskim wychowaniu nie można brać dosłownie. Może ono wcześniejsze jego lata kaziło... lecz przez cały ciąg pobytu w Krzemieńcu ani sładusmy tego nie widzieli».

Ale teraz rzecz jeszcze ciekawsza. Nawijając do owych podań o francuzczyźnie tak dalej mówi autor: «Przeciwnie, Antosko odznaczał się właśnie polską prawdziwie fizygnomią, zadziwiał jakąś instynktową znajomością staropolskich manier. W niedziele i święta bywał on zwykle z nami w domu rodziców naszych, mieszkających w Krzemieńcu. Ulubiona natenczas zabawa nasza było wyciągać strój polski ojca naszego i przebierać w niego Antoska. Ważny ku temu przydatek stanowiła poduszka, która pod zupan z przodu włożona, dodawała smukłemu młodzieńcowi należytej periferii i stateczności. Tak przystrojony

przez nas – w kontuszu i żupanie, w białej konfederatce, z karabelą u boku, z jedną ręką za pasem i przytrzymującym poduszkę, z drugą pod nosem, idealny wąs podkręcającą – gdy, bywało, zacznie udawać szlachcica-zawadykę, perorującego na sejmiku, lub poważnego starca, przy kominku stare dzieje opowiadającego – nie było końca naszej radości».

Gdzie się tego kontuszowego gestu i kontuszowego stylu syn «generała wojsk Rosyjskich» Malczewskiego nauczył – na to widocznie sam świadek tej jego «znajomości staropolskich manierów» odpowiedzieć by nie umiał, skoro nazywa ją «instynktową». Jakoż bez instynktu w tym kierunku postać Miecznika w *Marji* napewno nie byłaby powstała. Ale i talent, który ją współ z tym instynktem do życia powołał, puszczał już widocznie pierwsze pączki w Krzemienieckich pacholących pustotach, sam o sobie nie wiedząc. Te improwizowane perory czy opowiadania przy kominku, były może pierwszą bezwiedną twórczością przyszłego poety.

Świadek jej mówi, że «Antosko» był znacznie starszym od niego, «ale zażyłość jego z bratem moim, równego z nim wieku, zbliżała mnie do niego. Zwłaszcza, żeśmy wszyscy trzej razem u prefekta Jarkowskiego mieszkali». Otóż o tem, że Malczewski mieszkał w Krzemieńcu u prefekta szkoły Antoniego Jarkowskiego, wiedzieliśmy nietylko z tego źródła, ale i z ogłoszonego przez Wojcickiego listu, w którym Czacki na 13 czerwca 1810 obu solenizantom – opiekunowi i wychowankowi – winszuje imienin. Ale prócz tego – w rękopisie muzeum Czartoryskich, zawierającym akta szkół krzemienieckich, zachował się trafem i wykaz stancji uczniowskich wraz z nazwiskami ich mieszkańców w r. 1807 i oto tam pod opieką Jarkowskiego widzimy nietylko przyszłego autora *Marji* i Franciszka Skibickiego, ale odkrywamy zarazem i nazwisko tego, którego bezimienne wspomnienie z 1852 tyle cennych daje nam o poecie wiadomości. Razem z Malczewskim, który jest wówczas uczniem I-go kursu, mieszkają tam także dwaj bracia Januszewscy: Jan z klasy IV i Teofil z klasy I-szej. Jako dozorca – pomocnik p. prefekta jest też wymieniony w dokumencie Józef

Struminski – ten sam zatem którego «Antosko» tak prędko udobruchał w Tytylkowcach. Gdy jeszcze przypomnimy «rodziców mieszkających w Krzemieńcu» i gdy zważymy, że wspomnienie «*Z życia Antoniego Malczewskiego*» ukazało się w Lwowskim Dzienniku literackim w czasie, gdy Teofil Januszewski mieszkał w Ubieniu niedaleko Lwowa, to chyba i resztki niepewności znikną. Autorem – jeżeli nie samego artykułu, to w każdym razie powtórnego w nim opowiadania o Malczewskim – jest niewątpliwie nie kto inny, tylko wuj Juljusza Słowackiego. A kontusz, w który się przebierał późniejszy twórca «starego Miecznika» – ten kontusz dobrze się zasłużył naszej literaturze. Wszak znamy go dobrze ze *Złotej Czaszki*.

Co do Jana Januszewskiego, z którym, jak słyszymy, łączyła naszego poetę «zażyłość», to wprawdzie jest on w cytowanym wykazie stancji o rok niżej w studjach od Malczewskiego, ale poprzedniego roku figurowali obaj w spisie uczniów IV klasy razem. Widocznie jakieś przyczyny, – może choroba, bo uczył się starszy brat pani Becu, później przynajmniej (jak widać z innych aktów gimnazjum), doskonale – sprawiły, że tę klasę powtarzał. Prócz Januszewskich i Franciszka Skibickiego jest w gronie kolegów Malczewskiego – może ze względu na pokrewieństwo z Franciszkiem nawet i bliższych – jeden jeszcze chłopiec, znany nam i skądinąd, mianowicie Skibicki Michał. W naukach celował; między «medalowymi» dwukrotnie go widzimy, wśród odznaczających się zawsze. Ale ten u prefekta Jarkowskiego nie mieszkał. Niewtajemniczony w Krzemienieckie obyczaje, miałby zapewne ochotę zapytać, dlaczego właściwie mieszkali u tego prefekta Januszewscy, mający w Krzemieńcu rodziców. Tu zaś dodać można, że to samo zdziwienie byłoby uzasadnione wobec Fr. Skibickiego i Malczewskiego, bo pani Skibicka mieszkała wówczas w Krzemieńcu także. Otóż rzecz się tłumaczy tem, że szkoła krzemieniecka brała na siebie najchętniej całkowite wychowanie swych uczniów, nie dzieląc się tym trudem nawet z rodzicami. Urządził tedy Czacki t. zw. wolne konwikty w prywatnych domach, używających dobrej reputacji, u profesorów najczęściej i w każdym z nich mieszkało po kilku – nie ponad 10-

ciu chłopców – pod najściślejszym dozorem władzy szkolnej. Każdy z tych konwiktów miał osobnego płatnego dozorcę z pośród najstarszych uczniów i ten dozorca przed prefektem szkoły był odpowiedzialny za każdy powierzony sobie ucznia krok. Dozór sięgał tak daleko, że jak czytamy w ustawie: «Uczeń powinien być odprowadzony do szkoły i ze szkoły, do kościoła i z kościoła... Wszelkie chodzenie po mieście samego ucznia bez gwałtownej potrzeby, o której władza szkolna niezwłocznie postanowi, poczytane będzie za winę. Na spacer uczniowie chodząc, powinni mieć nad sobą dozorcę». Oczywiście tedy, że tym wymaganiom dom rodzicielski, o ile sam nie był konwiktem i nie miał osobno wyznaczonego przez władze dozorcę, odpowiedzieć nie mógł.

Można prawie za pewne przyjąć, że ze wszystkich konwiktów największym rygiorem odznaczał się właśnie konwikt Antoniego Jarkowskiego. Nie dlatego, że był on t. zw. prefektem szkoły, a więc tym, do którego należał cały jej kierunek wychowawczy i dozór nad wszystkimi konwiktami, «dyrektorami» (dozorcami) i nauczycielami nawet. Dlatego przede wszystkim, że był on rzeczywiście, według zgodnych co do tego świadectw społecznych, doskonałym pedagogiem i w wykonywaniu swych obowiązków niesłychanie sumiennym i skrupulatnym. Najstarszy z trzech braci Jarkowskich, profesor prawa i nauk moralnych w poprzedzającej gimnazjum szkole powiatowej, w pierwszym roku istnienia gimnazjum wykładał jeszcze ten przedmiot na II-gim kursie, ale potem, gdy go Choński zlużował, obowiązkom prefektury oddał się całkowicie, «Stworzony jest na prefekta», pisał o nim Czacki do Kołłątaja. Surowy był ogromnie i jako środkiem pedagogicznym nie gardził nawet różgą. A choć Czacki nie dozwalał i już brat prefekta, Wojciech, miał raz z powodu użycia tego środka pewne nieprzyjemności, to przecież p. Antoniemu milcząco na posługiwanie się nim pozwalano, znając jego serce i wiedząc, że surowość jego jest surowością dobrego i mądrego ojca. Sposób jego postępowania z młodzieżą charakteryzuje najlepiej fakt opowiedziany przez Andrzejowskiego. Trzech uczniów,

ukaranych przez prefekta kilkakrotnie, zmówiło się, zęby go wracającego nocą od brata napaść i zbić. On, dowiedziawszy się w tajemniczy sposób o tym spisku, zawezwał ich nagle do siebie i upewniwszy wprzód przerażonych, że mieszkanie jest puste, podał każdemu z nich kij i powiedział; «Teraz tu wybijcie prefekta, tu nikt nie zobaczy ani waszej zawziętości, ani wstydu obitego starca». Łatwo się domysleć, że rezultatem takiej niespodzianki były Izy i skrucha. Pod takiego to człowieka opieka bezpośrednia wzrastał Malczewski całych osiem lat prawdopodobnie i jak słyszymy od Czackiego «cień nagany go nie dotknął». Czy było to wynikiem absolutnej poprawności zachowania, czy też może tego, że i poważnego pana prefekta «Antosko» umiał «zawojować» — pozostanie już między nimi tajemnica. Temperament chłopca bardzo żywy, jak świadczy Januszewski, a nawet porywczy i burzliwy, jak się pokaże później, — przemawiałby za tem drugim.

Zresztą nie trzeba sobie wyobrażać, zęby życie wychowanków Krzemieńca było znów jakieś klasztorne. W późniejszych czasach – już po śmierci Czackiego – było ono, zdaniem wielu, aż za swobodne i wesołe, ale i teraz w epoce Malczewskiego rygor i ścisły dozór bynajmniej nie wyłączały godziwej zabawy i kipiące życiem temperamenty chłopców mogły mieć dozwolony upust. Mieliśmy już próbkę jednej z tych wycieczek, które się mogły odbywać nietylko w niedziele, ale zapewne i w wolne od lekcji wtorkowe i czwartkowe popołudnia, Otóż, jeżeli w lecie te wycieczki, spacer, piłka na «Maćkowej dolinie» i konna jazda były zapewne głównem polem zabawy i uciech to w zimie – starszym przynajmniej – obok teatru, który corocznie zjeżdżał i zaznajamiał z klasycznym repertuarem, nie był wzbroniony, a z czasem był nawet urządzany karnawał. «Pamiętałem, – pisze Czacki – że młodzież po szkole powinna mieć zabawę; że ci, co się uczą tańcować, powinni bez uszkodzenia nauk gruntownych mieć wprawę; że ta młodzież, wychodząc z Krzemieńca, będzie należała do światowej społeczności... Oznaczone zostały baliki dla uczniów. Szesnaście było w czasie od Bożego Narodzenia do końca karnawału. Byli

uczniowie, były panny z pensji; byli obywatele i obywatelki. Zgromadzeni uczniowie niewinnie się bawili pod okiem gospodyni, gospodarza i władzy szkolnej. Ten tylko uczeń był na balu, który w ciągu całego tygodnia najmniejszej nagany nie otrzymał... Z pociechą, acz nie przytomny odbierałem o tych zabawach wiadomości».

W stosunku Czackiego do założonej przez niego szkoły jest wogóle coś wyjątkowego. Coś daleko większego niż gorliwość sumiennego urzędnika, większego, nawet niż ideowa usilność patrioty obywatela. Jest w tym stosunku coś daleko bardziej osobistego. Jest jakby uczucie artysty dla poczętego dzieła, które uważa za wielkie, z którym złączył wszystkie swoje ambicje i marzenia. Myśl jego ustawicznie jest w stronę tego zakładu skierowana. Niema ofiary, którejby dla niego nie zrobił. Wiedzieć chce o każdym szczególe życia szkoły. Występkiem każdego jej ucznia martwi się tak i tak się zasługą każdego cieszy, jakby każdy z osobna był jego synem. Jakby każdego chwala lub nagana blask lub cień rzucała na niego samego. Myśląc głęboko nad tem, jakby tych uczniów na ludzi w pełnem tego słowa znaczeniu wyprowadzić, bał się tego, żeby ścisła kontrola każdego ich kroku, którą z jednej strony uważał za konieczną, nie wprowadziła w ich dusze poczucia niewolnictwa, nie zatłumila w nich tego szacunku dla siebie i poczucia godności ludzkiej, które jedynie z rozumnej wolności wyrasta. I dlatego utrzymując rygorystyczne ustawy, stróżami ich uczynił w znacznej części, w pierwszej instancji przynajmniej, uczniów samych. Zaprowadził od samego początku sądy uczniowskie, do których należały «sprawy nie tylko zachodzące między uczniem i uczniem, ale nawet uczniem i nauczycielem, jak np. o niepilność, opuszczenie się w naukach, niesubordynacje etc». Zależność takiego sądu od władzy szkolnej normował tylko ten paragraf ustawy, który orzekał, że «żadna sprawa nie przychodzi do sądu bez odesłania od dyrektora lub prefekta». W postępowaniu natomiast samem i wymiarze kar miał sąd zupełną autonomję. Mógł karać, począwszy od «zawieszenia noszenia szpady lub szabli w święta» aż do «wymazania na zawsze» z liczby uczniów i «ogłoszenia

winy po szkołach całej gubernii». Sąd składał się z trzech wybieralnych sędziów (po jednym z każdego kursu) i czwartego oddzielnie wybranego prezesa. Pozatem jednak każdy kurs miał swego cenzora, którego obowiązkiem było czuwanie nad obyczajami, próby polubownego godzenia sporów nim pójdą przed sąd, wreszcie stawanie przed sądem w charakterze bezstronnego świadka. Trybunał cały cieszył się oczywiście szczególnym szacunkiem. W ważnych, wychowawczych sprawach powoływany był wraz z medalowymi na konferencje nauczycielskie, w czasie publicznych popisów stanowił w uroczystym pochodzie do kościoła osobną grupę. Nauczycielom nie łatwo się zrazu było z tą instytucją pogodzić, krzywił się na nią i sam Kołłątaj, ale Czacki niczem nie dał się zachwiać. Dzień, w którym syn jego Józef został wybrany prezesem, był dniem wielkiej radości dla niego. Czy Malczewski był, kiedy sędzią z wyboru – nie wiadomo. W protokołach wizytatorskich Czackiego z r. 1810 jest tylko notatka, że «w sprawie entreprenera przejeżdżającego teatru» pod nieobecność w Krzemieńcu dwu arbitrów, zamianował wizytator na ich miejsce Malczewskiego i jego kolegę Lewockiego. Jeden jeszcze więcej dowód zaufania, jakim się przyszyły poeta u pana starosty cieszył.

Bardziej jeszcze ze względu na jego późniejszą twórczość, chciałoby się wiedzieć, czy należał do istniejącego już za jego czasów «Towarzystwa kształcących się w porządnem mówieniu i pisaniu». Towarzystwo to, według relacji Andrzejowskiego, założone w zimie 1809 r. przez niego samego, Narcyza Olizara, Józefa Czackiego, Skomorowskiego i Trzebiatowskiego, znalazło, jak wszystkie mogące przynieść pożytek poczynania młodzieży, radosną aprobatę Czackiego i za jego sprawą potwierdzenie ministra Zawadowskiego. Inaczej więc niż późniejsze Towarzystwa wileńskie, mogło się rozwijać jawnie i legalnie.

Trwało mimo tego co najwyżej do roku 1815. Po zgonie Czackiego «słabiało coraz więcej» i wnet upadło, ustępując miejsca tajnemu już *Klubowi piśmienniczemu* Tymona Zaborowskiego, Karola Sienkiewicza, Józefa Korzeniowskiego i czterech innych. Ten romantyzujący już potrosze «związek

siedmiu» był o tyle szczęśliwszy od poprzedniego, że jego księga się zachowała. Natomiast księga z nazwiskami członków i utworami «*Towarzystwa kształcących się*»... po jego rozwiązaniu spoczywała w bibliotece licealnej i może powędrowała później razem z tą biblioteką do Kijowa — w każdym razie odkryta dotąd nie została.

Żeby się w niej znalazły pierwsze próby literackie autora *Marji*, to rzecz bardzo prawdopodobna. Choć bowiem «klecąc» w kilka lat po opuszczeniu Krzemieńca swój list wierszowany do Alexandra Chodkiewicza, przybierał Malczewski taką minę, jakby mu się to zdarzało po raz pierwszy i choć jeszcze mniemał wtedy rzekomo, że «żadnych nie ma przymiotów poety», to jednak zapisana w albumie Franciszka Skibickiego «*Oda do wojny*» mocno wygląda na «ćwiczenie w porządnym pisaniu», kształcącego się w przepisany pseudoklasycznym smaku, szkołarza. Na strasznie jeszcze ciężkim pegazie wyjechała z pocącej się widocznie imaginacji poety ta «Belona, wyschła i wybladła» wraz z całym orszakiem przerażających personifikacyj. Autor broni się niby przed tą okropną wizją, jak *Kassandra* w *Odprawie posłów*.

«Zdrętwiałe moje członki zimna dreszcz przejmuje Pocóż
zsiniałe widma chcecie i mnie dręczyć?»

– tymczasem czuć aż nadto dobrze, że same one nie przyszły, tylko ję poeta z mozołem skonstruował. Jedno z nich. Fanatyzm mianowicie, który:

*«Jedną ręką krzyż trzyma posoka spluskany,
Drugą roznosi wszędzie śmierć, albo kajdany»*

nie tylko forma świadczy, że Malczewskiego wychował jeszcze duch wieku oświecenia. Natomiast zakończenie, które ukazuje, jak w końcu «Już i sercem Belony drżąca bojaźń włada», i w którym czytamy czterowiersz:

*Tak, jest Bóg niewinności, co wsparcia użycza,
I przed którym napaści drży ręka zbrodnicza,
Jest Bóg zemsty i która poblazywszy chwile,
Wnet da uczuć swe razy i najeźdnika siłę*

to zakończenie znów nie tylko ciężkością zawila wiersza (jak cała *Oda* zresztą) przypomina Woronicza. Czy zresztą jest to tylko taki sobie retoryczny akt pociechy w duchu czasu i nic więcej, czy też już wyraz konkretniejszych marzeń o Napoleonie – o tem, nie wiedząc dokładnie, kiedy wiersz powstał, trudno wyrokować. To w każdym razie pewna, że przyszłego autora *Marji* niktby w tej *Odzie* nie odgadł. Jeżeli zaś *Oda* ma charakter studenckiego ledwie a mozolnego w sztuce rymotworczej ćwiczenia, to już na zapisany na pierwszej stronie sztambucha Skibickiego czterowiersz wystarczy zupełnie jakaś czwarta klasa:

*Jeżeli jest istota pełnie doskonała,
Z ciebie zapewne wzory cnot i wdzięków brała
Powiadają, że anioł nie dojrzany okiem,
Ja nie wierze... gdy ciebie mam przed moim wzrokiem.*

Która z piękności krzemienieckich wywołała z pod piorą rozmarzonego – widać – «Antoska» ten głęboko obmyślony i z takim kunsztem zrymowany komplement, próżno dzisiaj dociekać. Nie pamiętał widocznie i sam Franciszek Skibicki, skoro Wójcickiego pod tym względem nie objaśnił. Wogóle stosunków pozaszkolnych Malczewskiego w krzemienieckich jego latach prawie ze nie znamy. Domyślać się tylko możemy, że wakacje spędzał w Tarnorudzie u stryja, może częściowo w Werbie u Skibickich. Zapewne też bywał u różnych zaprzyjaźnionych lub spokrewnionych z tymi domami rodzin jak Błędowscy, jak Chodkiewiczowie w Pekalowie, jak wreszcie generał Kropinski w Woronczynie. Świadczyłyby o tem późniejsze poety przyjaźnie lub napomknienia. W Krzemieńcu samym, poza p. Skibicką, widzieliśmy go już u Januszewskich; a bywał niewątpliwie i u Czackich, których starszy syn Józef był prawie jego rówieśnikiem. Obrazu jednak życia pozaszkolnego Malczewskiego wszystko to w ogólnych nawet nie daje zarysach. Najplastyczniej jeszcze stosunkowo można go sobie wyobrazić w Tarnorudzie. W *Ramotach* Andrzejowskiego kilkakrotnie ukazuje się różnokolorowy przepych festynów i bali, urządzanych przez zacnego zresztą podobno utracjusza, jakim był pan Xawery Malczewski. Jak niedawno jeszcze w ukraińskich Monkach, tak i

teraz w podolskiej Tarnorudzie dwór szumiał francuzczyzną, ciągnął gości wyszukaną kuchnią, sunął ku ruinie krokiem menueta, wśród gwarne go biesiadnego orszaku. Niedługo już będzie w nim królować urocza Anusia Malczewska, otoczona wielbicielami, wśród których znajduje się i brat młodszy autora *Marji*, Konstanty. Ale w chwili, w której poeta opuszcza Krzemieniec, Konstanty jest dopiero uczniem IV klasy, Anusia zaś ma zaledwie lat 10 lub 11. Ani ona tedy, ani o rok starszy brat jej Pius nie są jeszcze towarzystwem 18-letniego młodzieńca, któremu widać spieszy się w świat, kiedy nawet końca ostatniego swego roku szkolnego nie czeka i ostateczne świadectwo bierze już w maju.

Opuszczał Krzemieniec, wynosząc stamtąd «zasoby, które go uzdatniły na bardzo dystyngowanego człowieka». Zaprawdę ta «celniejsza szkoła» nie zmarnowała ani jednego z przyrodzonych darów jego natury, a stłumiła na czas fatalne mikroby gniazda, w którym się urodził. Wychodził z niej w cudownym rozkwicie urody, talentu i sił, gruntownie wykształcony, świetnych manier, prawego i niewinnego serca, promienny poczuciem wywieranego na ludziach uroku i zapewne uśmiechnięty radością życia, wiarą i w siebie i w świat. Zapewne o tem, że «robak się legnie i w bujnym kwiecie» nie wiedział jeszcze, lub nie myślał.